HET LAND VAN AALST

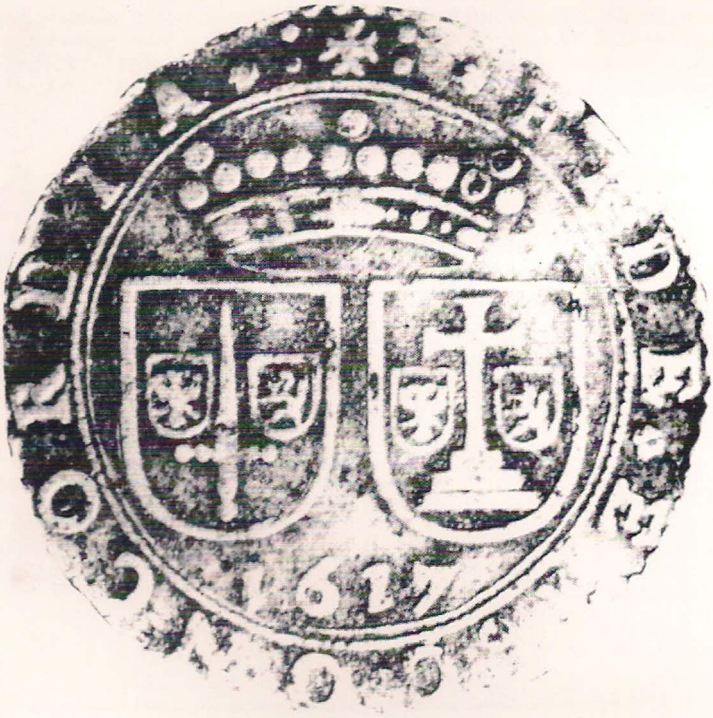

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.
Internationale betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646
BIC:BBRUBEBB

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: wilfried.vernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: landvanaalst@versateladsl.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

GEZICHT OP DE STEDEN AALST, NINOVE EN GERAARDSBERGEN

Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565) (*Brussel KB; Madrid BN*)

Georges VANDE WINKEL (red.)
Marcel COCK
Wenceslaus MERTENS
Luc ROBIJNS
Geert VAN BOCKSTAELE
Dirk VAN DE PERRE
Wilfried VERNAEVE

Geschiedkundig Tijdschrift
Het Land van Aalst
Jaargang LX, 2008, nr. 4

Gebruikte terminologie

Minuut = grote kaart Brussel
Netkaart = grote kaart Madrid
Bijkaart = kleine kaart Madrid

VOORWOORD

Ter gelegenheid van haar zestigjarig bestaan heeft de geschiedkundige vereniging *Het Land van Aalst* het plan opgevat om de originele plattegronden van de steden van het Land van Aalst, die door de Nederlandse cartograaf Jacob van Deventer gecarteerd werden, uit te geven. Hij werkte in opdracht van de Spaanse koning Filips II en hij moest alle steden van de Nederlanden in kaart brengen. Voor het Land van Aalst karteerde hij circa 1565 achtereenvolgens het centrum van Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Eerst maakte hij een minuut, waarop alle veldwerkgegevens werden verzameld. De minuten zijn bewaard te Brussel (KB, Handschrift 22.090). Nadien werden de netkaarten gemaakt, die gebundeld werden en aan de Spaanse koning werden aangeboden. De netkaarten worden bewaard te Madrid (BN, MS Res 200). Elke netkaart bestaat uit twee onderdelen: een grote kaart met een volledige plattegrond van de stad en haar omgeving en een kleine bijkaart met de tekening van de voornaamste gebouwen in het stadscentrum. Voor Aalst is alleen de netkaart met bijkaart bewaard, voor Ninove en Geraardsbergen bestaat zowel de minuut als de netkaart met de bijkaart. Dit betekent dat ons uitgaveproject vijf kaartbladen omvat (één voor Aalst, twee voor Ninove en Geraardsbergen elk) met alles samen acht kaarten (twee voor Aalst, drie voor Ninove en Geraardsbergen elk). Gelet op de verschillen tussen de minuut en de netkaart was het vanuit historisch oogpunt relevant om de minuut en netkaart samen uit te geven. Wij hebben geopteerd om de kaarten in kleur en op ware grootte weer te geven, gebaseerd op het fotografische beeld . Voor de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen is het de eerste maal dat dit gebeurt. Voorheen was alleen de uitgave in de reeks *Atlas des villes de la Belqique au XVIe siècle* beschikbaar, waarin voor Ninove en Geraardsbergen de minuut werd afgedrukt en voor Aalst de netkaart. Deze thans antiquarisch zeer gegeerde kaarten zijn evenwel slechts secuur nagetekende kopieën, die via het steendrukprocédé werden vermenigvuldigd.

Daar de commentaren bij de plattegronden van Paul Ruelens en van Victor Fris in de genoemde *Altas des villes* bijna honderd jaar oud zijn, zijn wij van mening dat een nieuwe commentaar op en interpretatie van de stadsplattegronden zich opdringt. Daarom is het nummer 4 van de zestigste jaargang van ons tijdschrift volledig aan

de Van Deventerplannen gewijd. Zeven bestuursleden gingen hiertoe aan de slag. In een eerste artikel belicht Georges Vande Winkel, die ook de coördinatie van dit project in handen had, de figuur van Van Deventer en zijn methode van werken. In de drie volgende artikelen behandelen Wilfried Vernaeve, Wenceslaus Mertens en Luc Robijns de plannen van Aalst, Dirk Van de Perre en Georges Vande Winkel die van Ninove en Marcel Cock en Geert Van Bockstaele die van Geraardsbergen. Er is getracht in die drie studies de plannen op dezelfde manier en volgens eenzelfde methodiek te benaderen. We hebben zowel aandacht voor de algemene stadsontwikkeling (evolutie van straten en pleinen, waterlopen, stadsomwalling) als voor de identificatie van de gebouwen die door Van Deventer getekend zijn. In de drie artikelen werd steeds dezelfde terminologie gebruikt voor de benoeming van de kaarten (minuut, netkaart, bijkaart). Voor de straatnamen is de huidige straatnaam gebruikt, hoewel dat in sommige gevallen weinig historisch klinkt. Zonodig is een lijst toegevoegd, waarin de straatnaamevolutie overzichtelijk is weergegeven. Uiteraard zijn er ook verschillen in de drie benaderingen, gelet op de persoonlijkheid en de eigen competenties van elke auteur. Maar met fierheid mogen we zeggen dat onze teksten niet alleen een compilatie zijn van wat recent over dit onderwerp geschreven is, maar dat ook op basis van eigen onderzoek talrijke nieuwe elementen en gezichtspunten zijn aangebracht, die ongetwijfeld nog tot verdere studie aanleiding zullen geven.

Om de leesbaarheid van de teksten te vergroten, zijn geen voetnoten gebruikt, maar wordt elk artikel besloten met een beredeneerde bibliografie.

Tot slot rest ons een woord van dank aan diegenen die ons financieel gesteund hebben. Voor Aalst en Geraardsbergen is dit het stadsbestuur, voor Ninove het stadsbestuur, de Erfgoedraad en VVV-Ninove. Drukkerij De Riemaecker (Nukerke) sponsorde de extra-oplage van dit Van Deventernummer. Historica Els Maes zorgde te Madrid voor de nodige contacten. Uitgeverij Canaletto (Nederland) drukte de kaarten en nam de juridische verantwoordelijkheid voor de uitgaverechten op zich.

Deze uitgave ligt in de lijn van onze vroegere jubileumuitgaven: de Horenbaultkaart bij onze veertigste en de Sanderuskaart bij onze vijftigste verjaardag. Telkens was dit een groot succes. Wij zijn er zeker van dat ook deze uitgave door onze leden en sympathisanten zeer zal gesmaakt worden.

Het Bestuur van de geschiedkundige vereniging *Het Land van Aalst*

LEVEN EN WERK VAN CARTOGRAAF JACOB VAN DEVENTER (1500/1505-1575)
met bijzondere aandacht voor zijn stadsplattegronden van Aalst, Ninove en Geraardsbergen

HERONTDEKKING VAN JACOB VAN DEVENTERS STADSPLATTEGRONDEN

Op 11 april 1859 wordt in Den Haag een pak handschriftelijke kaarten verhandeld. De catalogus vermeldt '*Fragmenten van oude geteekende kaarten van gedeelten van Zeeland en Vlaanderen, ook N.- en Z.-Holland en Vriesland, plattegronden van steden aldaar, enz., enz. Allen geteekend en gekleurd in de 16de eeuw. Collection importante de 152 cartes et fragments de cartes, dess. et col. dans le 16e siècle*'. Verkoper is het boekhuis Martinus Nijhoff. Nijhoff (1826-1894), grootvader van de bekende dichter, taal- en letterkundige met dezelfde naam, startte zijn boekhandel en uitgeversmaatschappij zes jaar eerder op. Koper voor de 'betrekkelijk hoogen prijs' van *f* 51, is de al even bekende Frederik Muller (1817-1881), Nederlands bibliograaf die in 1843 een boekhandel opent in Amsterdam. Merkwaardig genoeg weet noch verkoper noch koper wat hij eigenlijk (ver)koopt. Overigens zijn Nijhoff en Muller niet de enige onwetenden in deze zaak. Wanneer Muller het pakket in 1865 aanbiedt aan de toenmalige algemeen rijksarchivaris van Nederland, heeft deze het over 'vodden van 1690 of daaromtrent'.

Wie wel weet wat voor vlees er in de kuip ligt, is Wopke Eekhoff, archivaris van Leeuwarden. Deze heeft weet van een artikel uit 1839 over het cartografisch werk van de 16de-eeuwer Jacob van Deventer en beseft wat Frederik Muller hem aanbiedt: de minuten (of kladversies) van een aantal plattegronden van steden, die in de 16de eeuw deel uitmaakten van de Nederlanden en die Van Deventer karteerde in opdracht van de Spaanse koning Filips II. Eekhoff koopt het geheel in december 1865 voor de prijs van *f* 300. En licht daarna Frederik Muller in over wat deze verkocht ... Muller wil onmiddellijk terugkopen, maar Eekhoff gaat niet in op dit voorstel. Eekhoff plant een verkoop van zijn pas verworven collectie aan geïnteresseerde archieven en bibliotheken. En zo raken de plannen van de meeste Noord-Nederlandse steden verdeeld over de Nederlandse provincies. De plannen van alle Belgische, Luxemburgse en Noord-Franse steden én die van de Nederlandse provincie Noord-

Brabant worden in 1867 aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Eekhoff verkoopt de 152 plattegronden aan zo een *f* 10 per stuk.

Van het Nederland uit 1859/1867 naar het Madrid van 1875. Louis-Prosper Gachard, algemeen rijksarchivaris in België van 1831 tot zijn dood in 1885, bezoekt er de Biblioteca Nacional en 'ontdekt' er twee boekbanden met 179 plattegronden van steden uit de Nederlanden. Een derde deel – eigenlijk het eerste volume – blijkt verloren te zijn. Als geboren Parijzenaar (1800) kent Gachard geen Nederlands en heeft geen weet van de publicaties van Eekhoff e.a. Daardoor duurt het tot 1884 vooraleer Charles-Louis Ruelens, die als conservator van de handschriften bij de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een reproductie-uitgave van de 'minuten' van de Belgische steden voorbereidt, de Madrileense plattegronden identificeert als 'netkaarten' van de door Eekhoff ontdekte 'minuten'.

JACOB VAN DEVENTER EN ZIJN STADSPLATTEGRONDEN

Over Jacob Roelofs van Deventer zijn bijzonder weinig biografische gegevens bekend. Hij duikt in de bronnen op wanneer hij zich op 24 april 1520 als *Jacobus de Daventria* inschrijft aan de Leuvense universiteit. Zijn geboorte wordt dan ook traditioneel omstreeks 1500/1505 gesitueerd. Ondanks zijn naam is Jacob waarschijnlijk niet in Deventer geboren, maar wel in het eveneens in Overijssel gelegen Kampen. Zijn ongehuwde moeder trouwt omstreeks 1510 met Roelof, een inwoner van Deventer, de stad waar Jacob dan zijn verdere jeugd doorbrengt. In Leuven gaat Van Deventers belangstelling oorspronkelijk uit naar de geneeskunde en de wiskunde, maar later heroriënteert hij zich naar de landmeetkunde en de cartografie. Dit resulteert in 1536 in een kaart van Brabant, de eerste gedrukte kaart binnen de Nederlanden. Het is het begin van een indrukwekkend oeuvre als kaartenmaker.

De titel van keizerlijk geograaf die Van Deventer omstreeks 1540 krijgt, wordt na de abdicatie van keizer Karel V in 1555 omgezet in die van koninklijk geograaf. Het is in die functie dat Jacob van Deventer in 1558 van Filips II een opdracht krijgt, die zal uitgroeien tot zijn levenswerk. Volgens een vrijgeleide uit 1559 geeft Filips II '*onsen lieven besunderen geograeph meestren Jacob van Deventer last ende bevel (...) te visiteren, meten ende bescryven, alle de steden van onsen landen van herwertsovere* [dit zijn de toenmalige Nederlanden], *mitsgaders die*

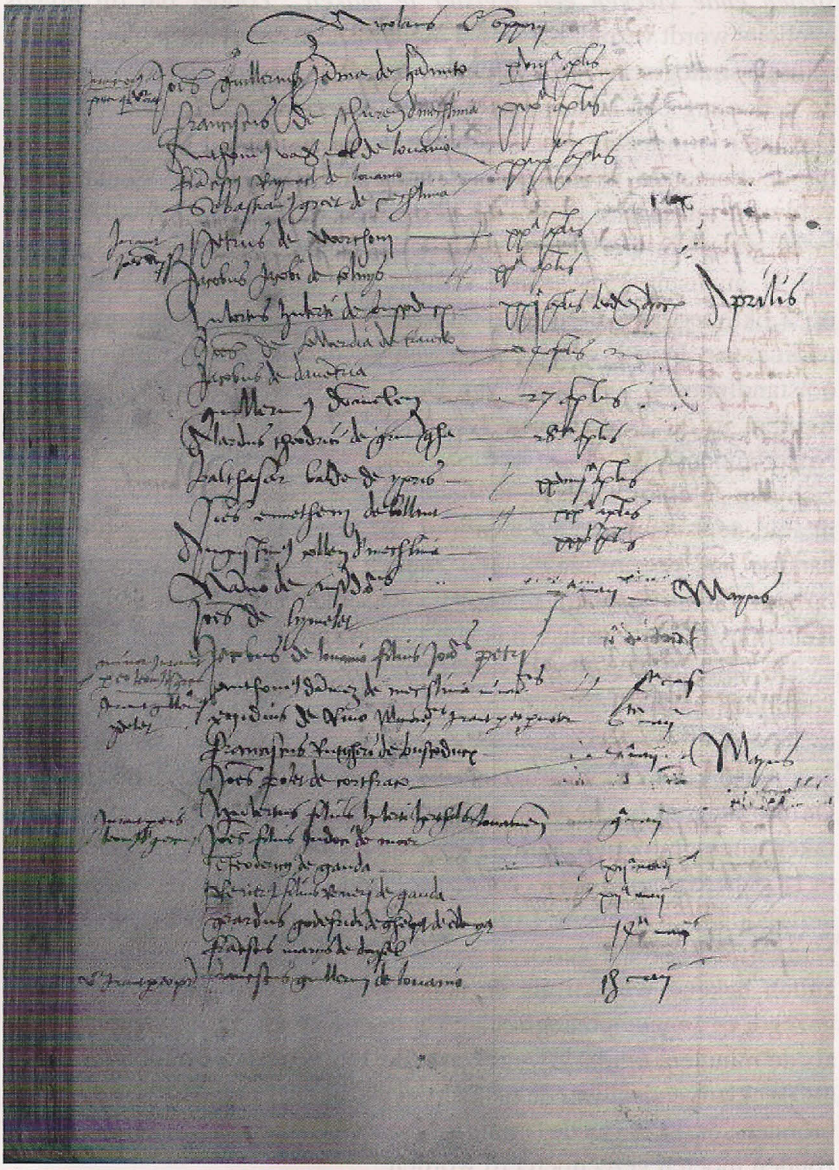

Op 24 april 1520 schrijft *Jacobus de Daventria* zich in aan de Leuvense universiteit. Zijn naam bevindt zich op de 11de regel. (© LEUVEN. RIJKSARCHIEF, Oude Universiteit Leuven: *Inschrijvingsregisters (matrikels) van studenten*, nr. 23 folio 264 verso).

rivieren ende omliggende vlecken ende dorpen, ende oick die passaigen van den frontieren om van denselven ende der aenliggende landen, steden ende vlecken een register te maken'. Zonder dat dit ergens expliciet wordt vermeld, mag het duidelijk zijn dat deze opdracht vanuit militair-strategische overwegingen wordt gegeven. Het is allerminst de bedoeling een stedenatlas van de Nederlanden te publiceren. Van Deventer is intussen naar Mechelen verhuisd. Vanuit deze stad werkt hij de komende jaren aan zijn koninklijke opdracht. Wanneer het veldwerk ten laatste in 1571 is afgewerkt, zijn de Nederlanden reeds in de greep van het verzet tegen de invoering van de tiende penning. Op 31 augustus 1572 neemt Willem van Oranje Mechelen in, maar op 2 oktober heroveren en plunderen Spaanse troepen de stad onder leiding van Don Frederik, zoon van de hertog van Alva. Onder die omstandigheden ontvlucht Van Deventer Mechelen en wijkt uit naar Keulen, in die periode een verzamelplaats van vluchtelingen uit de Nederlanden. Viglius van Aytta, vertegenwoordiger van Filips II, prijst zich nog gelukkig dat hij niet vlucht naar de Noordelijke Nederlanden, m.a.w. naar de geuzen, waardoor de waardevolle plattegronden in handen van de opstandelingen zouden vallen. Van Deventer neemt op zijn vlucht (al?) zijn materiaal mee, maar zal in april/mei 1575 in Keulen overlijden. Intussen is zijn levenswerk wel afgerond.

De vertegenwoordigers van Filips II willen uiteraard tot elke prijs vermijden dat het resultaat in 'verkeerde handen' valt, maar het duurt toch tot oktober 1575 vooraleer zij via de stadsmagistratuur van Keulen de afgewerkte atlassen en het voorbereidend materiaal in handen krijgen. De drie atlassen, het 'register' waarover sprake in de vrijgeleide van 1559, raken uiteindelijk in Madrid. Twee van de drie volumes zal Gachard er in 1875 herontdekken. Het eerste deel (met de stadsplattegronden uit de hertogdommen Brabant, Limburg en Luxemburg en uit het graafschap Namen) is blijkbaar verloren gegaan. De plattegronden uit de atlassen zullen bekend worden als de netkaarten. In 1859 duikt, zoals reeds gezegd, een reeks plattegronden op die de geschiedenis zullen ingaan als de minuten, omdat zij – zeker in de 19de eeuw – beschouwd worden als de 'kladversies' van de netkaarten én omdat er reeds in 16de-eeuwse bronnen sprake is van de 'minutae' die naast de afgewerkte atlassen ook zouden moeten gerecupereerd worden.

Maakt men een lijst op van de stadsplattegronden die als minuut en/of als netkaart bewaard bleven, dan krijgt men een beeld van het enorme werk dat Jacob van Deventer in iets minder dan een kwarteeuw presteert. Van 222 stadsplattegronden bleef minstens één kaart bewaard, het totaal

aantal gekarteerde steden moet ongeveer 260 hebben bedragen. Bij de (tweede) uitgave van de Noord-Nederlandse stadsplattegronden in 1992-1998 schreef J.C. Visser terecht: 'Met de kartering van ongeveer 260 steden in de toenmalige Nederlanden heeft de geograaf Jacob van Deventer kort na het midden van de 16de eeuw een unieke prestatie geleverd. Geen enkel territorium in Europa of daarbuiten kan bogen op een dergelijke reeks van stadsplattegronden. De kaarten munten uit door de uniforme stijl van tekenen en de nauwkeurigheid van de opmetingen die aan de kartering ten grondslag liggen. Daarbij tonen de kaarten het beeld van de laatmiddeleeuwse stad in een gebied dat zich uitstrekte over - in de huidige situatie - Nederland, België, Noord-Frankrijk, Luxemburg en het uiterste westen van Duitsland. Naast het belang voor de historische stadscartografie zijn de stadsplattegronden van Jacob van Deventer van bijzonder belang voor de kennis van de topografie van de steden in het omschreven gebied: meestal zijn het de oudste plattegronden die van een stad beschikbaar zijn.'

WERKWIJZE VAN JACOB VAN DEVENTER

De stippellijnen langs straten en wegen zijn een element dat opvallend aanwezig is op de drie kaartversies (minuut, net- en bijkaart). De bijkaart is de kaart van de stadscentra met de voornaamste gebouwen die aan de netkaart is toegevoegd. Op deze bijkaart zijn zij zelfs de enige indicatie van het stratenpatroon. Deze stippellijnen stoppen niet bij de grenzen van de stadskernen, maar strekken zich uit over het hele gekarteerde platteland. Zelfs bij de netkaart van Aalst waar dit buitengebied nochtans aanzienlijk is: de stadskern beslaat er amper 6% van het totale kaartbeeld. Verder blijkt uit onderzoek in Duitsland en Nederland dat alle stadsplattegronden correct georiënteerd zijn met het noorden naar boven, maar met een afwijking die overeenstemt met de afwijking tussen het geografische en het magnetische noorden. Deze zogenaamde declinatie bedraagt in het midden van de 16de eeuw ongeveer 12° oostelijk van het noorden. Om de stadsplattegronden precies 'noord' te leggen moet men ze dus wat met de klok mee draaien. Beide elementen – de stippellijnen en de oriëntatie - geven ons aan hoe Jacob van Deventer tewerk moet gegaan zijn.

De stippellijnen zijn meetlijnen waarmee Van Deventer op een voor zijn tijd unieke wijze aan afstandsmeting doet tussen twee punten die verbonden worden door een rechte lijn (wallen, vesten, straten, ...). Dat dit aangeven van de afstanden ertoe leidt dat straten en wegen te breed

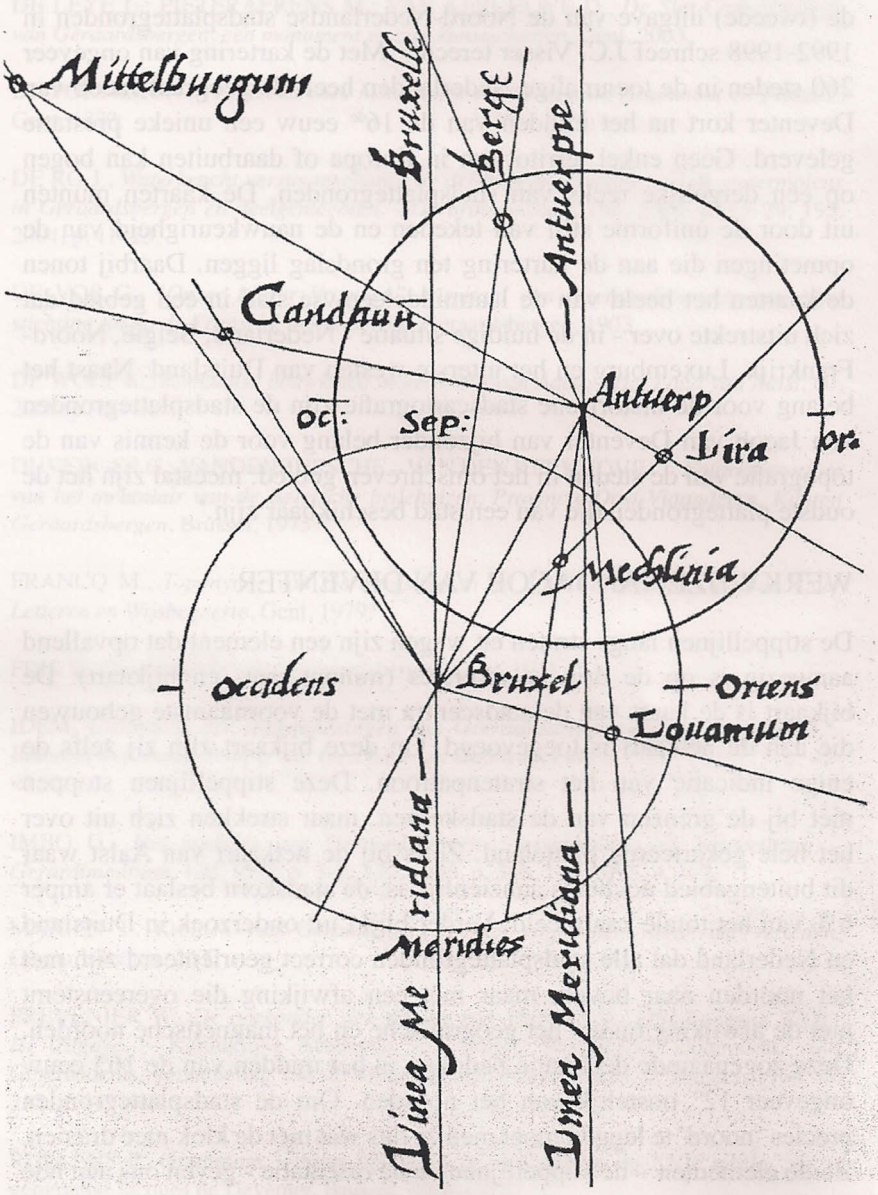

Gemma Frisius legt in 1533 uit hoe je, vertrekkend van de kerktorens van Brussel en Antwerpen, de ligging van Gent, Middelburg, Bergen op Zoom, Lier, Mechelen en Leuven kan bepalen. Het is deze theorie die Jacob van Deventer toepast bij de kartering van zijn stadsplattegronden.

zijn aangegeven, moet de hedendaagse historicus er maar bijnemen. Van Deventer moet ook gebruik gemaakt hebben van een 'boussole', een hoekmeetinstrument waarmee hoeken ten opzichte van het magnetische noorden kunnen gemeten worden. Wij zouden het nu hebben over een vizierkompas. Daarmee bepaalt Van Deventer voor de 'rechte lijnen' de richting en bij knikpunten de wijziging in de richting. Niet bewezen, maar heel waarschijnlijk maakt Van Deventer ook gebruik van het in 1533 door zijn tijd- en geestesgenoot Gemma Frisius gepubliceerde

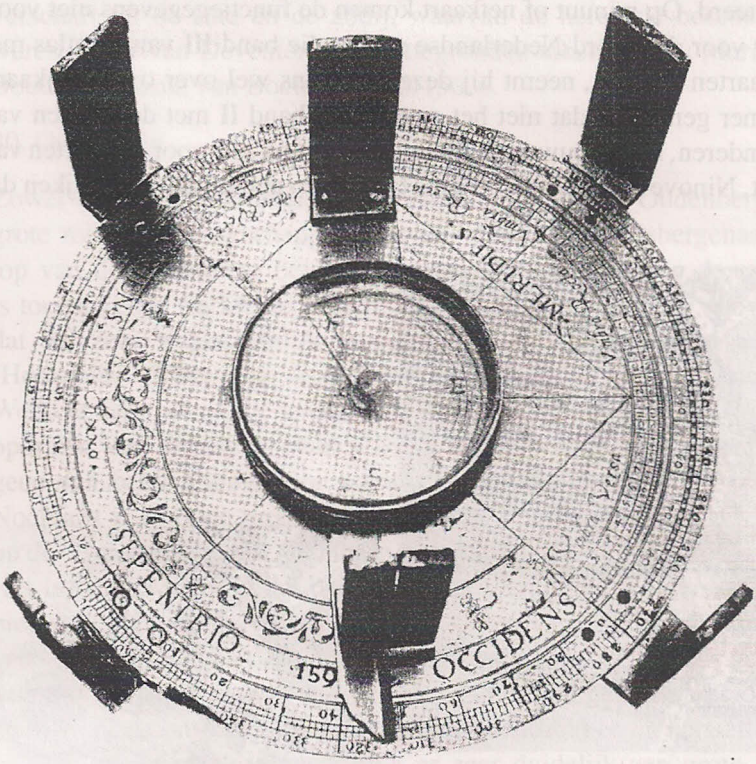

Een dergelijke volle cirkel (diameter 145 mm) uit het einde van de 16de eeuw kan door Jacob van Deventer zijn gebruikt. (collectie H. De Schrijver, België)

Libellus de locorum describendorum ratione. Frisius toont er aan hoe de voorwaartse snijding als aspect van de driehoeksmeting kan gebruikt worden voor het opnemen van regionale kaarten. Maar het kan even goed zijn dat Frisius zijn theorie baseert op de praktijk van Van Deventer.

Op basis van deze technieken werkt Van Deventer de meetkundige grondslag uit, het raamwerk dat de basis vormt voor de opname van de terreindetails en waarop hij eerst de belangrijke gebouwen invult (zoveel mogelijk naar de werkelijkheid) en daarna de bewoning (op een meer rudimentaire manier). Van de belangrijke gebouwen moet Van Deventer een schets hebben gemaakt en ook de functie hebben genoteerd. Op minuut of netkaart komen de functiegegevens niet voor, maar voor de Noord-Nederlandse steden die band III van de atlas met netkaarten beslaan, neemt hij deze gegevens wel over op de bijkaart. Jammer genoeg is dat niet het geval voor band II met de kaarten van Vlaanderen, Henegouwen en Artesië én dus ook niet voor de kaarten van Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Uit een en ander mag wel blijken dat

De volmolen nabij de Brabantse poort te Ninove, in 1543 gebouwd door Jan van Watripont, komt wel voor op de minuut (links): let op het cirkelvormige symbool linksonder naast de Brabantse poort. Op de netkaart (rechts) is dit symbool weggevallen.

wat wij nu kennen als de 'minuten' onmogelijk kan beschouwd worden als de eerste versie, het klad van de netkaarten. Er moet ook nog een meetschets geweest zijn met bijhorend één of meerdere schetsbladen met schetsen en functies van de belangrijkste gebouwen, bijkomende topografische gegevens, namen van buiten de stadskern gelegen woonkernen of gebouwen, ... Al deze gegevens vormen de basis van onze minuten: de eerste, afgewerkte versie van de stadsplannen.

Blijft de vraag naar de relatie tussen deze minuten en de netkaarten uit Madrid. Ruelens brengt de discussie op gang in 1884 en meer dan een eeuw later is zij nog niet ten einde. Het weergeven van alle argumenten, hypotheses en standpunten valt buiten het bestek van dit artikel. Wel is het niet zo dat de netkaarten zonder meer als een kopie van de minuten kunnen gezien worden. En als dit al zo is, is er minstens nog een tussenstap geweest. Maar even plausibel is dat minuut en netkaart beide afgeleiden zijn van de oorspronkelijke meetschetsen.

ALGEMENE BESCHRIJVING VAN DE KAARTEN

De stadsplattegronden van Van Deventer bestaan zoals reeds vermeld in twee 'versies', de minuten en de atlas met netkaarten. Geen van beide series is compleet. Minuten zijn er van steden over de hele 16de-eeuwse Nederlanden, maar de reeks is niet compleet. Zo is de minuut van Aalst niet bewaard. Van de atlas is band I met de steden in de vorstendommen Brabant, Limburg, Namen en Luxemburg niet teruggevonden in Madrid. Slechts de banden II en III zijn er aanwezig. Band II bevat de stadsplattegronden van Vlaanderen (en dus die van Aalst, Ninove en Geraardsbergen), Henegouwen en Artesië. Band III die van de noordelijke provincies Zeeland, Holland, Friesland, Groningen, Overijssel, Utrecht en Gelderland. De hypothese dat band III in werkelijkheid het eerste volume is, terwijl de verloren gegane band dan de originele band III zou zijn laten wij hier onbesproken.

Papier, bindwijze en watermerk

De minuten zijn getekend op losse vellen. Afhankelijk van de papiersoort heeft een volledig vel een formaat van ongeveer 31 bij 42,5 cm of 33,5 bij 39 cm. Ninove en Geraardsbergen nemen slechts één vel in beslag. Volgens de catalogusgegevens van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel zijn beide vellen 293 mm breed bij een hoogte van 345 mm voor Ninove en 340 mm voor Geraardsbergen. De Ninoofse minuut is

getekend op papier met als watermerk een bokje, 50 mm breed en 47 mm hoog, met daaronder de naam 'EDMON DENISE'. De afstand tussen de kettinglijnen (lijnen in de dwarsrichting ontstaan door de wijze van fabricage) bedraagt ca. 20 mm. Het papier van Geraardsbergen heeft geen watermerk, maar vertoont dezelfde kenmerken en is waarschijnlijk ook papier van Edmon Denise.

De netkaarten zijn gebonden in twee banden. De afmetingen van de vellen bedragen ca. 42,5 bij 57 cm. Deze vellen vormen katernen van zes bladen. Het watermerk van de betekende bladen is een druiventros, ongeveer 57 bij 34 mm. De kettinglijnenafstand bedraagt 38 mm. De schutbladen van de albums vertonen als watermerk twee ineengedraaide kolommen met daarboven een kroon en eronder in een cartouche de naam 'EDMON DENISE'. De afmetingen van dit watermerk bedragen ca. 60 bij 50 mm. De afstand tussen de kettinglijnen is bij deze papiersoort ongeveer 26 mm.

De netkaart is getekend op een linker- en/of rechterbladzijde van een boekkatern, dat later ingebonden is. In de meeste gevallen is de netkaart dus niet op één vel getekend, maar op twee. Dit is het geval voor alle drie de Dendersteden. Weliswaar met een belangrijk verschil: voor Ninove en Geraardsbergen bevindt de hoofdkaart van de netkaart zich op één vel, de bijkaart op een ander vel terwijl de hoofdkaart van Aalst zich over twee vellen uitstrekt. De vrij strakke bindwijze van de atlas heeft gevolgen voor de reproductie. Het is niet mogelijk de kaarten schadevrij uit de band te halen zodat het gedeelte in de rug niet gefotografeerd kan worden. Dit heeft geen consequenties voor Ninove en Geraardsbergen, maar voor Aalst heeft dit een (minimaal) verlies aan informatie tot gevolg.

Tot slot van deze paragraaf nog een woord over de plaats van de hier besproken plattegronden binnen het deel II van de Madrileense atlas. Voor alle duidelijkheid: alle bladen zijn dubbelzijdig ingekleurd zodat elke stadsplattegrond die meer dan één bladzijde in beslag neemt – en dat is het geval voor de hier besproken steden – op de keerzijde de stadsplattegronden van twee andere steden vertoont. Aalst, Ninove en Geraardsbergen hebben in band II de volgnummers 36, 37 en 38. De netkaart van Aalst (volgnummer 36 in de Madrileense atlas) is zoals gezegd gespreid over twee volledige bladzijden. De linkerhelft met de bijkaart en het platteland ten westen van de stadskern is meteen de versozijde van het blad met recto de stadsplattegrond van Dendermonde (volgnummer 35). De Dendermondse stadsplattegrond is de eerste voor de steden uit de Denderstreek. Nummer 34 is Sint-Omaars (Noord-

Frankrijk), dat meteen de stedenreeks voor Henegouwen en Artesië afsluit. Op Aalst volgt dan onder nummer 37 Ninove met de hoofdkaart op de versozijde van het Aalsterse kaartdeel met de stadskern. De bijkaart van Ninove volgt dan op een halve bladzijde die op de versozijde de bijkaart van Geraardsbergen krijgt. De hoofdkaart van Geraardsbergen (volgnummer 38) geeft op de versozijde Oudenaarde (volgnummer 39). Op de Denderstreek laat Van Deventer inderdaad het Schelde- en Leiebekken volgen.

Stijl

De stijl waarin de plattegronden getekend zijn, wordt in vakjargon aangeduid als 'plattegrond met opstallen in scheve parallelprojectie'. De plattegrond is meetkundig correct, dat wil zeggen zonder schaalvertekeningen. De bijzondere gebouwen en vestingwerken zijn in opstand getekend: vanuit het zuidoosten kijkt de tekenaar als het ware vanuit een hooggelegen standplaats naar de gebouwen. Een dergelijke manier van afbeelden van bebouwing op een plattegrond is in de eerste helft van de 16de eeuw vrij algemeen en zal nog lang populair blijven. In de 17de eeuw gebruikt landmeter Philips de Dijn diezelfde werkwijze bij het tekenen van de plattegrond van Aalst en bij het weergeven van de Ninoofse stadskern en de abdijgebouwen.

Schaal

Op de minuten is geen schaalstok aangebracht. De schaalstok op de netkaarten heeft overal een lengte van 86 à 87 mm. Gezien de uiteenlopende schaal van de stadsplattegronden kan hij niet meer zijn dan een uniforme aanduiding. Alleen op de netkaart van Aalst is de schaalstok in honderdtallen genummerd tot 500. Op basis van andere netkaarten die alle dezelfde schaalstok hebben, weten wij dat het hier gaat om 500 *Passus quinque pedum* (passen van vijf voeten). Een pas telt twee stappen en komt ongeveer overeen met 1, 40 m. De schaal van de plattegronden is ca. 1:8.200 voor Aalst en Geraardsbergen, ca. 1:7.400 voor Ninove. De schaal van Van Deventers plattegronden varieert van ca. 1:7.400 tot ca. 1:8.400. Soms is er verschil in schaal tussen de stad en haar omgeving te constateren.

De bladen van de Madrileense volumes meten 43 bij 28,5 cm (hoogte x breedte), maar de benaderende afmetingen van de netkaarten zelf zijn 38 bij 38 cm voor Aalst, 36,5 bij 27 cm voor Ninove en 34,5 bij 26,5

cm voor Geraardsbergen. Op basis van de schaal en van de afmetingen van de netkaart kan men berekenen dat het weergegeven gebied ongeveer 2,7 bij 2 km meet in het geval van Ninove en 2,83 bij 2,17 km voor Geraardsbergen. Naast het intekenen van de laatmiddeleeuwse stadskernen blijft er dan ook nog ruim plaats voor het intekenen van de wijde omgeving. Voor Aalst is dit zeker het geval. Hier meet de gekarteerde oppervlakte zelfs 3,25 bij 3 km. Het weergeven van deze ruime omgeving heeft te maken met het doel van de kaarten: ze zijn gemaakt voor militair gebruik ten behoeve van koning Filips II. Vandaar ook dat de stadsplattegronden niet worden nagegraveerd en in handel gebracht. De kaarten zijn dienstgeheim en komen in principe niet in de openbaarheid. Overigens zijn er wel navolgingen bekend voor enige Noord-Nederlandse stadsplattegronden. Zo hebben Braun en Hogenberg voor een aantal steden in hun stedenboek *Civitates Orbis Terrarum* gebruik gemaakt van de plattegronden van Van Deventer.

Topografische nauwkeurigheid

Om de topografische nauwkeurigheid van Van Deventers plattegronden aan een onderzoek te onderwerpen vertrekken wij van de gegevens voor het stadscentrum van Ninove. Wij projecteren de straten en waterlopen zoals die in de *Atlas der Buurtwegen* van 1843 is gekarteerd, op de plattegrond van Van Deventer. Het resultaat is zonder meer verbluffend, zeker wanneer men rekening houdt met de reeds vermelde declinatie van het magnetisch noorden zoals die zich in het midden van de 16de eeuw voordoet. Het getuigt van het vooraanstaande cartografische werk dat Jacob van Deventer aflevert. Buiten de stadskernen haalt hij uiteraard niet diezelfde hoge graad van nauwkeurigheid omdat daar de nodige elementen voor zijn meet- en opnametechnieken ontbreken.

Datering

Voor de datering van de stadsplattegronden is het belangrijk te herhalen dat Jacob van Deventer zijn opdracht kreeg in 1558 (of kort daarvoor). Einde 1571 blijkt zijn opdracht virtueel afgerond, alleen de versiering van de netkaarten ontbreekt nog. Aan de hand van de soorten papier en van de afwijkingen in de afwerking kan men vaststellen dat de minuten over een vrij lange periode worden samengesteld, wellicht in 1557/1558-1570 terwijl de netkaarten, allemaal op dezelfde papiersoort, omstreeks 1570 worden afgewerkt. De verschillen in de minuten laten

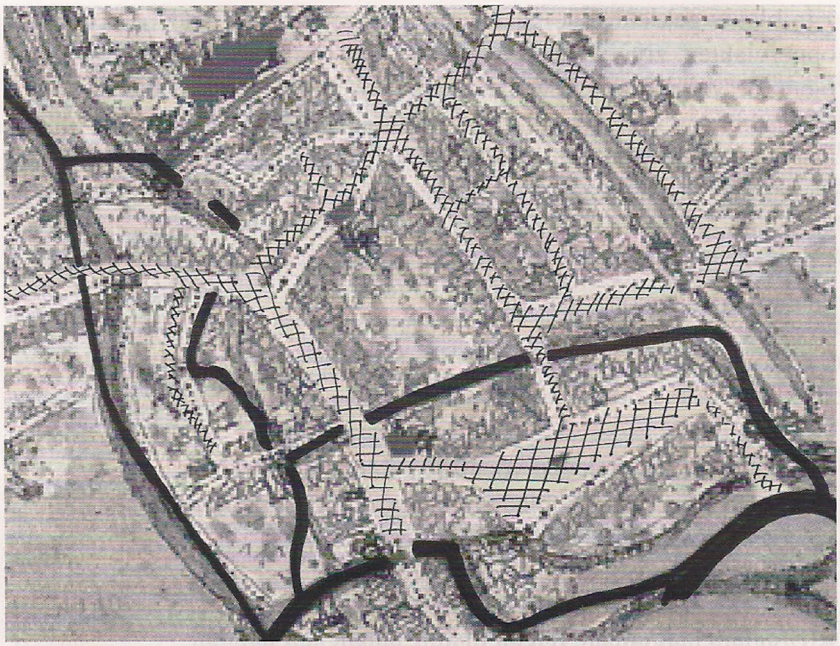

Topografische nauwkeurigheid voor het stadscentrum van Ninove
Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer zijn geprojecteerd: de waterlopen (gezwart) en straten (gearceerd) uit de *Atlas der Buurtwegen* (1843). Bij deze projectie is de declinatie van het magnetisch noorden voor beide plannen in overeenstemming met elkaar gebracht. Het stratenpatroon van Van Deventer verdwijnt bijna volledig onder de projectie wat wijst op de hoge accuratesse van de 16-de eeuwse stadsplattegrond. (projectie: Georges Vande Winkel)

toe een globale volgorde van de karteringswerkzaamheden op te stellen. In de chronologie van Van Deventers karteringsactiviteiten zou zijn verblijf in de Dendersteden zich in de zomer van 1565 situeren. De dateringsgegevens die wij uit de plattegronden van Aalst, Ninove en Geraardsbergen kunnen halen en die wij vermelden in de stedenteksten spreken deze datering niet tegen. Evenmin zijn er aanwijzingen dat Van Deventer bij de kartering van de Dendersteden gebruik maakt van ouder materiaal. Voor zover dit is na te gaan berusten zijn stadsplattegronden voor Aalst, Ninove en Geraardsbergen dan ook op originele opmetingen.

Bijzondere gebouwen

De vestingwerken en de gebouwen met een bijzondere bestemming zijn in opstand weergegeven. De daken van deze bijzondere gebouwen

zijn blauw gekleurd, de gevels zijn wit gelaten. De andere bebouwde oppervlakten zijn weergegeven met een huisjessignatuur, die geen picturale voorstelling is van de werkelijke bebouwing.

De bijkaart beperkt zich tot het stratenpatroon en de tekening binnen het stadscentrum van de voornaamste gebouwen. De nauwkeurigheid van de bijkaart laat te wensen over, maar zij bevordert in hoge mate de leesbaarheid van netkaart en minuut. Vandaar het uitzonderlijk belang van deze bijkaart. Daarom ook dat wij deze bijkaart via een legenda ontsluiten en becommentariëren.

Kleur

Water: blauw
Weilanden of laaggelegen vochtige gebieden: lichtgroen
Hoger gelegen, droge gebieden: lichtgeel. Op de netkaarten van Ninove en Geraardsbergen zijn de vochtige gebieden die zich binnen de stadskern bevinden, ook in het lichtgeel weergegeven.
Bebouwde oppervlakte: rood met huissignaturen
Bijzondere gebouwen: daken blauw, gevels wit gelaten

Teksten

Het aantal namen en andere teksten is op alle kaarten zeer klein. Op de minuut is de naam van de stad weergegeven en de windrichtingen in het Nederlands (*Noordt, West, Oost, Zuydt*). Verder enkel nog de namen van een paar meegekarteerde dorpen: Herlinkhove en Meerbeke op de plattegrond van Ninove, Nederboelare en Overboelare op die van Geraardsbergen. Op de minuut van Ninove wordt tenslotte ook nog de abdij vermeld: *St Cornelij*.

Op de netkaarten zijn naast de stadsnaam (in een afwijkende vorm van die op de minuut) de windrichtingen in het Latijn weergegeven (*Septentrio*, *Occidens*, *Oriens*, *Meridies*). Op de netkaart van Ninove staan geen verdere teksten. Bij Geraardsbergen worden de beide Boelares in het Latijn vermeld: *Boelaer inferior*, *Boelaer superior*. De netkaart van Aalst vermeldt de lazerij langs de Gentsebaan als *Leprosi* terwijl de Dender als *Denre fl[uvius]* wordt benoemd.

De bijkaarten hebben (jammer genoeg) geen enkele toelichting, zoals dat het geval is voor alle bijkaarten uit band II van de Madrileense collectie. Op de bijkaarten van band III zijn alle gebouwen wel geïdentificeerd.

Versiering

Kenmerkend voor de minuut en de hoofdkaart is het lege wapenschild dat ten noorden van de stad getekend is. Bij de meeste minuten voor band III is dit wapenschild getekend na de inkleuring, bij de minuten voor band II en de netkaarten is er bij het inkleuren rekening gehouden met dit schildje en is het leeg gebleven.

Georges Vande Winkel
Heirebaan 107
9400 Ninove-Denderwindeke

ALGEMENE LITERATUUR

De tot op heden beste status quaestionis vindt men nog altijd in de inleidende teksten van J.C. Visser en P.C.J. van der Krogt bij de (tweede) uitgave van de Noord-Nederlandse steden uit het laatste decennium van de vorige eeuw:

KOEMAN Cornelis; VISSER J.C., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, **8 dl., Alphen aan den Rijn, 1992-1998.**

De inleiding en de algemene beschrijving van de kaarten uit deze uitgave vormen het sjabloon voor dit artikel. De gegevens zijn aangepast, geactualiseerd en 'hertaald' naar Zuid-Nederlandse toestanden in het algemeen en naar de stadsplattegronden van Aalst, Ninove, Geraardsbergen in het bijzonder. Om de zoektocht naar eventuele parallellen en verschillen te vergemakkelijken behouden wij in de mate van het mogelijke de structuur van de tekst uit 1992.

Oorspronkelijk had in deze uitgave ook een artikel moeten staan, dat uiteindelijk pas in 2006 zou gepubliceerd worden:

VAN DER KROGT P.C.J., *Welke kaarten karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwerts over'? - Caert-Thresoor*, **25, 2006, p. 116-120.**

Aangekondigd voor oktober 2008, maar nog niet verschenen bij het ter perse gaan van deze bijdrage, is een artikel waarvan de auteur hoofd is van de afdeling Kaarten en Plannen van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waar de minuten van de stadsplattegronden worden bewaard:

BRACKE Wouter, *Jacob van Deventer e l'atlante di città dei Paesi Bassi*, **-** *Le città dei cartografi : studi e ricerche di storia urbana, a cura di Cesare de Seta e Brigitte Marin con la collaborazione di Marco Iuliano*, **Napoli, 2008, p. 38-48.**

Het hele relaas van de transacties tussen Frederik Muller, Wopke Eekhoff en Charles Ruelens, waardoor de stadsplattegronden van België, Luxemburg, (Noord-)Frankrijk en de Nederlandse provincie Noord-Brabant in de Koninklijke bibliotheek te Brussel raken, vindt men in een aantal bijdragen van de drie actoren:

MULLER Frederik, *De oorspronkelijke planteekeningen van 152 noord- en zuidnederlandsche steden omstreeks 1550 door Jacob van Deventer getekend, teruggevonden,* - *De Navorscher*, **16, 1866, p. 193-196, 225 en 289 (herdrukt in** *Acta Cartographica,* **2, 1968, p. 437-440).**

EEKHOFF Wopke, *Jacobus van Deventer, vervaardiger van de oudste kaarten van de Nederlandse en Belgische provinciën en steden,* - *De Navorscher*, **16, 1866, p. 225-228 (herdrukt in** *Acta Cartographica*, **1, 1967, p. 33-36).**

RUELENS Charles, *Plans topographiques des villes des Pays-Bas au XVIe siècle,* - *Le Bibliophile Belge*, **1867, p. 280-290.**

In de decennia rond 1900 volgen dan de eerste uitgaven van de herontdekte stadsplattegronden onder de vorm van facsimile's. Voor België maakt men gebruik van een kleuren- of chromolithografisch procedé:

RUELENS Charles ; OUVERLEAUX, Ém. ; VAN DEN GHEYN, J., *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle : plans du géographe Jacques de Deventer* **(...)** *reproduits en fac-similé chromographique par l'Institut National de Géographie à Bruxelles,* **Bruxelles, 1884- 1895, 1908-1912 en 1920-1924.**

Fruin R. (inl.), *Nederlandsche steden in de 16e eeuw : plattegronden van Jacob van Deventer :* **111** *teekeningen en* **97** *cartons in facsimile uitgegeven,* **'s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1916-1923.**

De stadsplattegrond van Geraardsbergen verschijnt nog vóór de eerste wereldoorlog met een begeleidende tekst van Paul Ruelens, advocaat aan het hof van beroep te Brussel. Aalst en Ninove volgen in 1920/1924. Hier zijn stedenteksten van de hand van Victor Fris, de in Geraardsbergen (1877) geboren historicus en stadsarchivaris van Gent.

In het voorjaar van 1914 gebeurt dan het eerste detailonderzoek naar de Madrileense atlas. De weerslag van dit onderzoek vindt men in:

WIEDER F.C., Nederlandsche historisch-geographische documenten in Spanje : uitkomsten van twee maanden historisch onderzoek : met een inleiding tot de studie der oud-Nederlandsche cartographie, Leiden, 1915.

De auteur geeft er voor het eerst een volledig overzicht van de bewaarde stadsplattegronden met hun bewaarplaats. Deze publicatie verschijnt tegelijkertijd in het volume 32, 1915 van het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam : 2e reeks*.

Dit eerste onderzoek wordt vele decennia later hernomen door:

DEYS H.P., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer : resultaten van een recent onderzoek te Madrid,* - *Caert- Thresoor*, **8, 1989, p. 81-95.**

De auteur betrekt jammer genoeg de in Brussel bewaarde minuten niet in zijn onderzoek.

Een eerste volwaardige biografie met de uitgave van alle bekende documenten komt er met:

VAN 'T HOFF Bert, *Jacob van Deventer : keizerlijk-koninklyk geograaf,* **'s-Gravenhage, 1953.**

Dit basiswerk zal een viertal aanvullingen krijgen.
Over zijn jeugdjaren:
VISSER J.C., *Jacob van Deventer alias van Campen? : de jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk cartograaf*, - *Caert-Thresoor*, **12, 1993, p. 63-67.**
Zijn immatriculatie in Leuven en zijn relatie tot Gemma Frisius zijn een belangrijk, nieuw element in:
DE SMET Antoine, *De plaats van Jacob van Deventer in de .cartografie van de 16e eeuw*, - *De Gulden Passer*, **61-63, 1980-1983, p. 461-482. Deze drie jaargangen vormen het** *Liber amicorum Leon Voet*.
De connectie tussen Van Deventer en Viglius van Aytta belicht:
VAN DER HERTEN Bart, *De connectie tussen Jacob van Deventer en Viglius van Aytta in de jaren 1530-1540 : een hypothese*, - *Caert-Thresoor*, **3, 1995, p. 59-61.**
Over zijn Mechelse periode is aanvullend:
VAN DER JEUGHT François; DE WIN Paul, *Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer*, - *Caert-Thresoor*, **25, 2006, p. 104-107.**

Op basis van onderzoek van einde jaren 1950 aan de afdeling Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, in mei 1989 aangevuld door bijkomend onderzoek naar de Madrileense atlas, rapporteert J.C. Visser over de karterings- en tekentechnieken in twee bijdragen:
VISSER J.C., *De waarde van de steden atlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laat-middeleeuwse stad*, - *Beiträge zur Wirtschafs- und Stadtgeschichte : Festschrift für Hektor Ammann*. **Wiesbaden, 1965, p. 116-123.**
VISSER J.C., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, - *Stad in kaart : voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond – spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen, 18-19 november 1983*, **Alphen aan den Rijn 1984, p. 29-38.**

Heel specifiek over de toegepaste (land)meetkundige techniek handelen:
MEURER Peter H., *Pläne Rheinischer Städte bei Jacob van Deventer*, - *Burgen und Schlösser*, **79/1, 1979, p. 43-48.**
MEURER Peter H., *Jacob van Deventer (ca. 1505-1575) und die Frühzeit der zeichnerische Triangulation*, - *Nachrichten aus dem Karten- und Vermessungswesen : Reihe 1*, **Heft Nr. 96, 1985, p. 15-23.**

De volgorde van de opnamen van de steden onderzoekt:
AHLERS Willy, *Jacob van Deventer : nieuwe ideeën en vragen*, - *Caert-Thresoor*, **23, 2004, p. 59-64.**
Ahlers situeert de nummers 35-75 uit volume II van de Madrileense atlas in 1565-1566, waardoor Dendermonde (nr. 35) en de stroomopwaartse steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen (nrs. 36, 37 en 38) zich in de zomer van 1565 zouden situeren.

Tot slot nog een paar artikels die belangwekkende detailstudies bevatten. I.v.m. de datering van de plattegronden wordt de waarschijnlijke aanwezigheid van Jacob van Deventer in Culemborg en Tiel tijdens de zomer van 1557 geattesteerd in:
AUGUSTEIJN Joost, *Jacob van Deventer in het Gelderse rivierengebied*, - *Caert-Thresoor*, **18, 1999, p. 70-71.** Augusteijns datering is wel in tegenspraak met de

chronologie die Willy Ahlers voorstelt.
Over de topografische nauwkeurigheid handelt dan weer:
LEMPKE Ivonne, *Een klooster, twee plattegronden: wie heeft er gelijk? : het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft*, - *Caert-Thresoor*, **25, 2006, p. 121-123.**

Voor nieuwe ontwikkelingen in het onderzoek rond Jacob van Deventer en zijn stadsplattegronden volgt men best de artikels en signalementen in het sinds 1982 verschijnende:
Caert-Thresoor : tijdschrift voor de historische kartografie in Nederland : journal for the history of cartography in the Netherlands, 1982- . De ondertitel varieert.

AALST (Aelst)

Netkaart: *Aelst*

[Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS Res 200, nr. 36]

Voor de stad Aalst is enkel de netkaart (met bijkaart) bewaard gebleven. Met betrekking tot de datering ervan is er zeker één element te vinden dat relevant kan zijn: in 1551 koopt de abdij Ten Roosen een huis over de Vismarktbrug om er een refugie voor de religieuzen in onder te brengen. Dit huis staat afgebeeld op de bijkaart. Jacob van Deventer heeft de stadsplattegrond van Aalst dus na 1551 afgewerkt.

Benoemd worden enkel de windstreken in het Latijn (zoals op de andere netkaarten), de Dender en één gebouw of instelling: *Leprosi*, de Lazarij buiten de stadsvesten.

ALGEMEEN KAARTBEELD

De netkaart toont ons het natuurlijk reliëf van de stad en haar omgeving: de lager gelegen gebieden in de Dendervallei met weiden en drassige gronden: het Denderland, Schouwbroek, Kerrebroek, Hertshage ten noorden, de Bergemeersen en Osbroek ten oosten en zuidoosten. De Dender vloeit in ontelbare bochten en meanders van zuid naar noord. Slechts twee sluizen trachten het onregelmatig debiet van de Dender met zijn groot verval (*Dender* zou volgens taalkundigen een Keltische relict zijn en *de bruisende* betekenen) aan banden te leggen: *de spuye* te Aalst aan de Werf in de omgeving van de watermolens, en een nieuw in 1559 voltooid sas in Hofstade enkele kilometers meer noordelijk. Ondanks de bouw van deze sluizen is de aanvoer van water op sommige momenten overvloedig en overstromen de laaggelegen gebieden, terwijl in perioden van droogte de rivier nauwelijks bevaarbaar is.

De stad Aalst zelf ligt voor het overgrote deel aan de linkeroever van de Dender op de noordoostelijke uitloper van een vruchtbaar lemig gebied, dat te Aalst bijna tot tegen de Dender komt. Op deze hogergelegen gebieden treffen we de kouters aan zoals de Hoezekouter en Siesegemkouter en de Bergekouter ten oosten van de Dender. Grote bossen worden er in de onmiddellijke omgeving van de stad niet meer aangetroffen. De (nu grotendeels overwelfde) Molenbeek of Siesegembeek mondt even ten noorden van de stad uit in de Dender. Op de rechter Denderoever mondt de Molenbeek of Mijlbeek ten zuiden van de stad uit in de Dender nabij het kasteel van Overhamme. Deze

beek geeft haar naam aan het hele gebied ten oosten van de Dender buiten de stadswallen: Mijlbeek, dat samen met Schaarbeek en de parochie Nieuwerkerken de drie *praterijen* van het Schependom vormt en die alle onder de jurisdictie van de Aalsterse schepenbank vallen.

Op het eerste gezicht lijkt het eigenaardig dat Van Deventer enkel de loop van deze beken in de onmiddellijke omgeving van de stad tekent. Zo lijkt de Siesegembeek niet ver van de Gentsesteenweg te ontspringen, hoewel ze enkele kilometers verderop in Nieuwerkerken haar oorsprong vindt. Hetzelfde geldt voor de Molenbeek in Mijlbeek. Op de plattegrond krijgen we de indruk dat zij ter hoogte van de Langestraat in Mijlbeek ontstaat, terwijl het begin ervan in werkelijkheid een vijftal kilometer verderop in het Meldertse Kravaalbos te situeren is. Toch is deze werkwijze logisch wanneer we Van Deventers opdracht voor ogen houden: voor militaire doeleinden was het enkel van belang de voornaamste erkenningspunten (vooral gebouwen) en het stratentracé binnen de stad evenals de toegangswegen en de waterlopen in de onmiddellijke omgeving ervan aan te duiden.

Binnen de omwalde stad zijn de straten nog duidelijk in het huidige stratenpatroon terug te vinden: niet alleen de hoofdstraten Nieuwstraat, Kattestraat, Molenstraat, Pontstraat en (Lange en Korte) Zoutstraat, ook de zijstraten en –straatjes zijn voor het grootste deel blijven voortbestaan tot op vandaag. Daarnaast zijn met verbluffende nauwkeurigheid de invalswegen naar de stad getekend: in het noorden loopt vanaf de Kattestraatpoort de weg naar Hofstade en aan de Molenstraatpoort vertrekt de weg naar Dendermonde met helemaal bovenaan op de kaart de Popperodedries (nu Oude Dendermondsesteenweg) en de Baasrodepontweg (nu Binnenstraat en Botermelkstraat). In het oosten treffen we de heirbaan naar Mechelen aan (nu Moorselbaan) die ook aan de Molenstraatpoort begint. De Pontstraatpoort en de Zeebergbrug zijn het startpunt van de Brusselsesteenweg. Aan de Zoutstraatpoort begint de weg naar Geraardsbergen en Ninove (nu Geraardsbergsestraat). Vanaf het kruispunt *bij de Vier Lindekens* loopt zuidwestwaarts de weg naar Geraardsbergen, terwijl richting zuidoosten de weg naar Ninove vertrekt. Aan de westzijde van de stad begint de Gentsesteenweg aan de Nieuwstraatpoort. Tegen deze weg ligt de Lazarij (Leprosi).

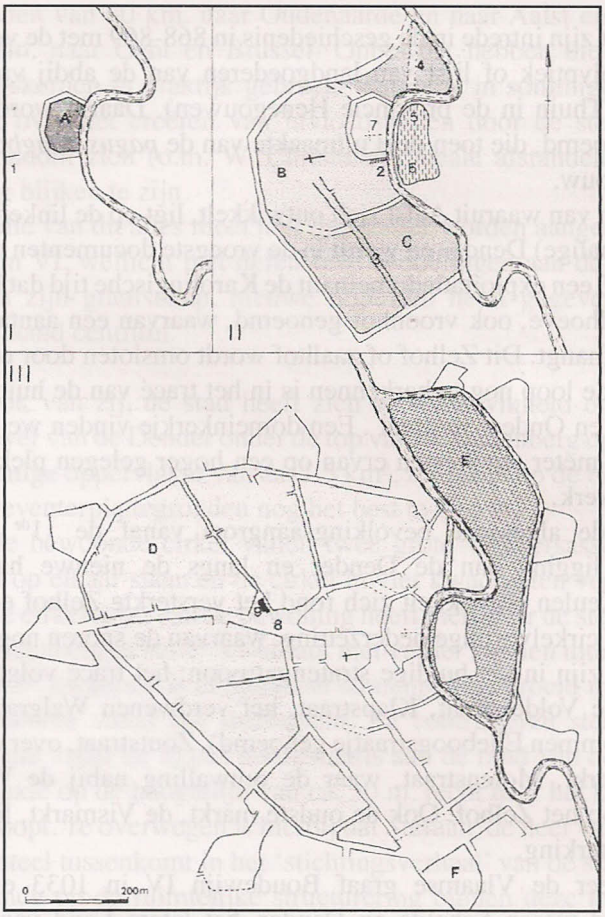

Kaart Dirk Callebaut met ontwikkelingsstadia Aalst
(Bron, Archaeologica Belgica, 255, 1983)

I A	Zelhof	II 5	Burcht
I 1	Sint-Martinuskerk	II 6	Voorhof Burcht
II B	Eerste stadsuitbreiding	II 7	Zelhof
II C	Uitbreiding Pontstraat	III D	Tweede stadsuitbreiding
II 2	Vismarkt	III E	Uitbreiding op rechter Denderoever
II 3	Pontstraat	III F	Bastion (later gebouwd)
II 4	Werf en doorsteek Dendermeander	III 8	Grote Markt
		III 9	Schepenhuis en Belfort

STADSONTWIKKELING

Aalst doet zijn intrede in de geschiedenis in 868-869 met de vermelding in een polyptiek of lijst van landgoederen van de abdij van Lobbes (vlak bij Thuin in de provincie Henegouwen). Daarin wordt de *villa Alost* genoemd, die toen deel uitmaakte van de *pagus Bragbattensis* of Brabantgouw.

De kern van waaruit Aalst zich ontwikkelt, ligt op de linkeroever van de (toenmalige) Dender en wordt in de vroegste documenten aangeduid als *Zelhof*, een exploitatiedomein uit de Karolingische tijd dat bestaat uit een hoofdhoeve, ook vroonhof genoemd, waarvan een aantal kleinere hoeven afhangt. Dit Zelhof of zaalhof wordt omsloten door een gracht, waarvan de loop nog te herkennen is in het tracé van de huidige Oude Vismarkt en Onderwijsstraat . Een domeinkerkje vinden we op enkele tientallen meter ten westen ervan op een hoger gelegen plek: de Sint-Martinuskerk.

Door de algemene bevolkingsaangroei vanaf de 11de eeuw, de gunstige ligging aan de Dender en langs de nieuwe handelsweg Brugge-Keulen ontwikkelt zich rond het versterkte Zelhof een min of meer half cirkelvormige nederzetting, waarvan de sporen nog duidelijk zichtbaar zijn in het huidige stratenpatrooon: het tracé volgt vanaf de Dender de Volderstraat, Klapstraat, het verdwenen Walgrachtstraatje (later Krommen Elleboogstraatje genoemd), Zoutstraat, over de (latere) Grote Markt, Molenstraat, waar de omwalling nabij de Werf weer aansluit op het Zelhof. Ook de oudste markt, de Vismarkt, ligt binnen deze versterking.

Wanneer de Vlaamse graaf Boudewijn IV in 1033 erin slaagt het gebied tussen Schelde en Dender, het latere Land van Aalst, te veroveren wordt de Dender de grens tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. De Schelde verliest haar grensfunctie en de versterkte burcht van Ename wordt ingenomen en verwoest. In 1047 neemt zijn zooon graaf Boudewijn V definitief bezit van Ename en geeft de plaats een totaal andere bestemming. Om de locatie elk militair belang te ontnemen, sticht zijn vrouw er een benedictijnenabdij, bovenop de overblijfselen van de vroegere grensstad. Voortaan vormt de Dender de oostelijke grens van Vlaanderen en gaat Aalst een steeds grotere rol in de verdediging van het graafschap spelen. Deze toestand wordt in 1050 plechtig bevestigd met de belening door keizer Hendrik III van dit territorium (dat van dan af *Rijksvlaanderen* genoemd wordt) aan de Vlaamse graaf Boudewijn V, een gebeurtenis waaraan Aalst zijn

titel '*Alostum Flandriae Imperialis Caput*' (zoals o.m. op het stadsplan van Ludovico Guicciardini uit 1581 te zien is) dankt en waarnaar de benaming *Keizerlijke Stede* verwijst.

Dynamische families grijpen het groeiend militaire belang van Aalst aan om hun invloed te vergroten. Zo voegt omstreeks het midden van de 11de eeuw de familie, die het dan ter plaatse voor het zeggen heeft, *de Alost* aan haar naam toe. Zij richt de *Burcht* op, een motteheuvel met toren op de rechter Denderoever. De oostzijde van deze versterking, die later de naam *den Berch van Aelst* krijgt, is met een ovaalvormige gracht afgesloten, zoals op de kaart van Van Deventer nog te zien is. Hier ligt het machtscentrum van het Huis van Aalst, waarvan het prestige spectaculair toeneemt: zijn leden gaan behoren tot de hoogste adel, de *Pairs* van Vlaanderen.

Een dramatische en zeer belangrijke gebeurtenis voor Aalst is de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede in de Sint-Donaaskerk te Brugge in 1127. Hij laat geen kinderen na en de Franse koning Lodewijk VI, leenheer van Kroonvlaanderen (het deel van Vlaanderen ten westen van de Schelde dat een leen van de Franse kroon is), duidt Willem van Normandië, ook Willem Clito genoemd, als Karels opvolger aan. Door deze maatregel ontstaat in onze gewesten een pre-revolutionair klimaat. De tegenstand komt vooral van de steden, die de tegenkandidaat Diederik van de Elzas steunen. De beslissing valt in het daaropvolgende jaar: bij de belegering van het *castrum* Aalst, waar Diederik zijn toevlucht had gezocht, wordt Willem Clito tijdens de slag bij de Hertshage gewond en sterft enkele dagen later. Diederik van de Elzas wordt in gans Vlaanderen als rechtmatige graaf erkend en de burchtheer Iwein van Aalst deelt in de overwinning van Diederik. Van dan af komt in het gebied tussen Dender en Schelde het zwaartepunt meer en meer op de stad Aalst te liggen. Deze zal evolueren tot hoofdstad van de kasselrij het Land van Aalst.

De uitbreiding met bebouwing in de Pontstraat betekent een volgende stap in de ontwikkeling van de prestedelijke nederzetting en is vooral gericht op handelsactiviteiten. Omdat de bouwpercelen ook palen aan de Dender krijgen de eigenaars de mogelijkheid om met een aanlegkade achteraan hun eigendom de goederen, die per schip aangevoerd worden, rechtstreeks vanaf de rivier te betrekken. In deze fase wordt ook de Werf met doorgestoken Dendermeander en met de watermolens op de rivier in het omwalde gebied geïntegreerd. Aan de Werf bevindt zich de haven, waar goederen gelost, geladen of overgeslagen worden: het economische hart van de stad.

Aalst wordt vermoedelijk rond 1160 begiftigd met stadsrechten, die graaf Filips van de Elzas in 1174 bekrachtigt. Een nieuwe uitbreiding van het Aalsters grondgebied, waarschijnlijk daterend van het eerste kwart van de 13de eeuw, toont het succes van de stad aan. Hiermee bereikt Aalst de omvang zoals we die op de kaart van Van Deventer aantreffen: soliede wallen, stadsmuren en torens werden opgetrokken en op de rechteroever graaft men ter verdediging van de stad een zijarm van de Dender als stadsgracht, die tot bij de rechttrekking van de rivier in 1867 *Oude Dender* genoemd wordt (deze naam gaat dan over op het deel van de Dender dat voorbij het Oud-Hospitaal vloeit). Vanaf die tijd is de Grote Markt het centrale plein van de stad. Daar bevinden zich de voornaamste overheidsgebouwen en vanop deze markt vertrekken de hoofdstraten, die tevens de vijf belangrijke wijken van de stad vormen: Nieuwstraat(wijk) in het westen, Kattestraat(wijk) in het noorden, Molenstraat(wijk) in het noord-oosten, Pontstraat(wijk) in het zuid-oosten en Zoutstraat(wijk) in het zuiden.

Opmerkelijk is wel dat het stratenpatroon binnen de stadsmuren tot op vandaag grotendeels ongewijzigd is gebleven: niet alleen de hoofdstraten, zoals hiervoor opgesomd, maar ook de meeste kleinere straten en straatjes behielden hun middeleeuws tracé, ook al verandert soms de naam. Er zijn evenwel enkele wijzigingen: in de Kattestraat verdwijnt aan de oostzijde het Straatje Zonder Einde. Het Peperstraatje of Sint-Sebastiaansstraatje buigt nu vóór de Kapellestraat af naar het noorden wegens de bouw van de Pupillenschool in de 19de eeuw. Op de Werf verdwijnen enkele straatjes (Verlorenkoststraat, Bisschopstraat, Neerhof) om plaats te maken voor het huidige Werfplein. Evenmin bestaat nog het Gaepaertstraatje als verbinding tussen de Molen- en de Achterstraat. De Sint-Jorisstraat of Karmelietenstraat wordt na de opheffing van het Karmelietenklooster doorgetrokken tot aan de Stadsvesten met de opening van de Boterstraat. De uitbouw van het Jezuïetenklooster en -college geeft aanleiding tot het afschaffen van het Krommenelleboogstraatje dat de Lange Zoutstraat met de Klapstraat verbindt. Tussen Pontstraat en Dender verdwijnen enkele smalle straatjes als gevolg van de 19de-eeuwse industrialisering (Waterstraatje, Schuddevestraatje). De realisatie van een nieuwe straat tussen Molenstraat en Kerkstraat, de Rozemarijnstraat, zal in 1590 aan de kooplieden een meer comfortabele toegang tot de Korenmarkt verschaffen.

Tot 1559 behoort Aalst op kerkelijk gebied tot het bisdom Kamerijk, dat in dit jaar opgedeeld wordt in drie: het bisdom Kamerijk en de

aartsbisdommen Utrecht en Mechelen. Aalst ressorteert onder het aartsbisdom Mechelen tot het met het concordaat van 1801 overgeheveld wordt naar het bisdom Gent.

LECTUUR VAN DE PLATTEGROND

Overheidsgebouwen

Burcht (1)

Zoals reeds hoger vermeld ligt de Burcht op een eiland gevormd door de Dender en de oostelijke stadsgracht (Oude Dender). Ze was aanvankelijk een motteheuvel met toren: de zetel van de burggraaf van Aalst. Op de plattegrond van Van Deventer komt op de plaats van de vroegere burcht enkel nog een onduidelijke heuvel voor. Vermoedelijk staat er geen gebouw meer op, hoewel latere kaarten op deze plek hetzij een ommuurd (De Dijn 1629) hetzij een omgracht (Sanderus ± 1644) gebouw tonen. Als er ten tijde van Van Deventer een gebouw stond, dan is het niet onwaarschijnlijk dat het fungeerde als buitengoed of *Hof van Plaisance*.

Stadhuis (2)

Bestaat uit Schepenhuis, Belfort en Gebiedshuis en is opgetrokken aan de noordzijde van de Grote Markt. Men neemt aan dat de bouw van het schepenhuis beëindigd werd in het eerste kwart van de 13de eeuw. De noordgevel en delen van de oostgevel dateren nog uit die vroegste periode. Na een verwoestende stadsbrand in 1360 (waarvan bij archeologische opgravingen in heel de stad talrijke sporen zijn aangetroffen) volgde de heropbouw van het Schepenhuis vanaf 1407, toen ook begonnen werd met de bouw van de Belforttoren onder leiding van Jan Van Goeteghem. In 1460 voltooide Jan d'Otter dit werk en het jaar erna werd er de eerste beiaard geïnstalleerd. Het Gebiedshuisje of Bretesk vóór het Schepenhuis dateert van 1474. Het wordt in 1543-1544 herbouwd in laat-Gotische stijl. Hoewel de Belforttoren aan het Marktplein grenst, lijkt bij Van Deventer deze toren zich achteraan, ten noorden van het gebouw, te bevinden, wat zeker nooit het geval is geweest.

Gravensteen of Grauwen Steen (3)

Dit steen bevindt zich ook aan de noordzijde van de Grote Markt op de hoek met de Kattestraat.

Dit gebouw met twee ronde hoektorentjes is de zetel van het *Grafelijk Leenhof ten Steene t'Aelst* en later het eerste Landhuis waarin het Hoofdcollege van de *Twee Steden ende Lande van Aelst* vergadert. Tot omstreeks 1570 komen de gedeputeerden van het Land van Aalst meestal te Aalst bijeen, maar af en toe ook in het Landhuis van Geraardsbergen, en een enkele keer te Zottegem. In Aalst gebeuren deze samenkomsten aanvankelijk niet alleen in het Gravensteen, maar ook op andere locaties bv. in herbergen (zoals het *Schaeck* of de *Pelgrim*, beide op de Grote Markt). In 1570 wordt besloten het huis *de Roose* te kopen en dit permanent als Landhuis in te richten.

De Roose (4)

Het huis met de naam *de Roose*, het hoekhuis van de Grote Markt en de westkant van de Lange Zoutstraat, dat reeds in 1488 door de stad aangekocht was om er een wachthuis in onder te brengen, zal vanaf 1578 als Landhuis fungeren. In 1598 wordt het opnieuw verkocht en koopt de Aalsterse burgemeester Cornelis Cabbeliau in opdracht van het Landscollege *'voor een Lanthuijs ende plaetse van onse vergaederinghe het huijs dat hier vooren toebehoort heeft ... den Grave van Iseghem, gestaen binnen dese ... stede aen de Merct, by ons oft onsen concherge uuyt onsen name ... bewoent'* aan de noordzijde van de Grote Markt. Dit gebouw omvat de huizen die ten tijde van Van Deventer de namen de *Borse*, de *Valke* en den *Slotele* droegen. In 1643 bouwt men een echt 'Landhuis', dat in 1758-60 zal uitgebreid worden met een noordvleugel met rococogevel. Onder het Frans regime wordt het Landhuis stadhuis, in 1828 bezegeld met de bouw van de huidige monumentale stadhuisgevel in neo-classicistische stijl voor aan de Grote Markt.

Kerken en kapellen

Sint-Martinuskerk (5)

Van de bouw van de huidige gotische Sint-Martinuskerk, de enige parochiekerk van de stad en sedert 1495 ook de zetel van het Sint-Gaugericuskapittel van kanunniken (overgebracht van Haaltert), wordt voor het eerst gewag gemaakt in de stadsrekeningen van Aalst van het jaar 1479-1480, waar sprake is van *'den nieuwen warke dat de kercmeesters van Aelst up handen hebben omme tlinghen ende maken vander nieuwer huve up thoofthende vander vorseyde kerke'*.

Van Deventer tekent schematisch een kerk met schip, transept en koor, weliswaar zonder kranskapellen, net voordat de werken meer dan vijftig jaar zouden stilliggen wegens de godsdienstonlusten. De weergave van de kerk op de latere plattegronden van De Dijn en Sanderus zijn wel meer gedetailleerd en natuurgetrouw.

Sint-Ursmaruskapel (6)

Niet ver van de Kapellepoort buiten de stadsvesten staat een religieus gebouw, de Sint-Ursmaruskapel, een der oudste kapellen van de stad. Sommige bronnen beweren dat deze kapel reeds in 1380 verdwijnt, maar wellicht gebeurt dit pas in 1580 met de Beeldenstorm en werd ze niet meer heropgebouwd: enkele jaren later richt men op die plaats (de huidige Albert Liénartstraat) een van de verdedigingsbastions op. Van Deventer geeft ons een aanwijzing dat deze kapel er in de 16de eeuw nog staat.

Kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Druiven (7)

Deze kapel, die in 681 gesticht zou zijn door de H. Amandus, bevindt zich op de Werf in de onmiddellijke omgeving van de watermolens op de Dender en wordt in 1363 volledig herbouwd. Ze is toegewijd aan O.-L.-Vrouw ter Druiven en dankt haar naam aan de legende die vertelt dat bij een zware overstroming een Lieve-Vrouwbeeldje op wijngaardranken aangedreven komt en de watervloed keert. In 1782 herbouwt men de oude kapel, maar bij het begin van de tweede wereldoorlog verwoesten Duitse bommen een groot deel van de Stationswijk en ook de Werf met de kapel. Na de oorlog wordt de kapel een eind dichter tegen de Dender heropgebouwd en in 1956 gewijd.

H. Geestkapel (8)

In de Kattestraat zien wij de H. Geestkapel. De eerste kapel zou opgericht zijn in 1368. Omdat deze te klein werd, besloten de H. Geestmeesters in 1470 op dezelfde plek '*eene scoene zuverlike nieuwe cappelle int Heylichgheesthof van Aelst*' te bouwen waar de gelovigen '*meer plaetsen hebben moghen dan zij inde oude cappelle ghehad hebben die zo cleene ende nauwe ende cort was datter gheene menichte van lieden inne ghecommen noch zitten en mochten omme tanhoorne den dienst goods*'. Deze nieuwe kapel is het gotische gebouw dat er ten tijde van Van Deventer stond en dat er zich nu nog bevindt, zij het met enkele aanpassingen van 1909.

Sint-Joriskapel (9)

Wordt reeds vermeld in 1355. Of het gebouw dat we op het plan van Van Deventer zien in het midden aan de noordkant van de Nieuwstraat de Sint-Joriskapel is, valt niet met zekerheid te zeggen. Misschien hebben we hier te maken met een verkeerde interpretatie van de gegevens die de informanten aan Jacob van Deventer doorspeelden en gaat het toch wel degelijk om de Sint-Joriskapel, hoewel o.m. Sanderus die aan de zuidkant van de straat tekent. Deze kapel is dan die van de Sint-Jorisgilde of gilde der voetboogschutters, die haar gildehuis in de Sint-Jorisstraat had, achter het Karmelietenklooster op de Veemarkt.

Kloosters en begijnhof

Wilhelmietenklooster (10)

Aanvankelijk zijn de wilhelmieten gevestigd buiten de Kapellepoort, waar ze de Sint-Ursmaruskapel bedienen. In 1428 vinden ze binnen de stadsmuren een veiliger onderkomen en treffen we het wilhelmietenklooster aan op het einde van de Pontstraat tegen de Stadsvesten en de Pontstraatpoort. In dit klooster zou Dirk Martens zijn Latijnse studies aangevangen hebben. Hij zal er terugkeren na zijn lange drukkersloopbaan om er de laatste jaren van zijn leven door te brengen. Hij sterft In 1534 en wordt in de wilhelmietenkerk begraven.

Zwarte-Zusterskloster (11)

Achterin de Zwarte-Zustersstraat (voorheen Kapellestraat) op de hoek van de (toen nog rechtdoor lopende) Peperstraat of Sint-Sebastiaanstraat bevindt zich het klooster van de zwarte zusters van Sint-Augustinus. Deze orde komt op verzoek van de Aalsterse stadsmagistraat in 1475 naar onze stad om te *'visitheeren ende hanthieren ... den scamelen lieden, die besmet waren van de ziecte pestilentiele'*. Naast dit klooster hebben de leden van het gilde der handboogschutters in het Peperstraatje hun gildekamer: het Sint-Sebastiaanshof.

Karmelietenklooster (12)

De karmelieten of Lieve-Vrouwebroeders, die in 1497 hun klooster van Liedekerke naar Aalst overbrengen, bouwen een nieuw klooster met kerk aan de zuidzijde van de toenmalige Veemarkt (nu Hopmarkt). In 1503 wordt een *'berch* [= motte ?] *mette waeteren ende ommegracht*

ghestaen ende gheleghen t'Aelst tusschen den selven Godshuijse ende de Vest mueren vander stede' aangekocht en in het klooster geïncorporeerd. Deze gracht is nog duidelijk waar te nemen op het Van Deventerplan.

Grauwe-Zusterskloster (13)

In de eerste helft van de 15de eeuw verrijst in de Hoogstraat (nu Louis Dhaeseleerstraat) het klooster der grauwe zusters, die er in 1456 een nieuwe kapel bouwen. In 1637 neemt dit klooster de strengere regel van de annunciaten aan en zal het deel van de Hoogstraat waar zij verblijven Nazarethstraat genoemd woren, een verwijzing naar de annunciatie of de blijde boodschap aan Maria te Nazaret.

Begijnhof (14)

De oprichting van het begijnhof dateert van 1261, wanneer de Aalsterse poorter Wouter De Ghier en zijn vrouw Geertruid hun eigendom, *'Boudemaershof'* genaamd, in de Pontstraat afstaan. Op het stadsplan van Van Deventer staat de kerk op het centrale plein, waarrond de begijnenhuisjes gebouwd zijn. Het begijnhof ligt niet onmiddellijk aan de straat: via de ingangspoort, die duidelijk is aangegeven, leidt een straatje vanaf de Pontstraat naar dit pleinbegijnhof .

Verzorgings- en liefdadigheidsinstellingen

Hospitaal (15)

In 1242 wordt het hospitaal, dat reeds bestond maar waarvan niet geweten is waar het toen gelegen was, overgebracht naar de plek waar men eens het Zelhof aantrof. Dit vervallen erf dat geen functie meer heeft, wordt door de eigenaars Thomas van Savoye en Johanna van Constantinopel, graaf en gravin van Vlaanderen, geschonken aan de broeders en zusters, die kort daarna op dit terrein een nieuwe zaal bouwen om er de zieken te verzorgen. De aanwezigheid van broeders wordt aangetoond in de statuten van 1266, die een bijna letterlijke overname waren van de statuten van het hospitaal van Geraardsbergen uit 1255. Op het einde van de 15de eeuw wordt het hospitaal herbouwd en de kapel voltooid rond 1512. Het koor van de kapel van het hospitaal paalt aan de Dender en de zijgevel aan de Vismarkt, de oudste marktplaats, die hier een weinig meer noordelijk ligt ten opzichte van de huidige Oude Vismarkt.

Lazarij (a)

In 1242 schenkt Jan van Lede twee dagwand land om er een gebouw op te richten bestemd voor de verpleging en verzorging van de melaatsen en anderen personen aangetast door besmettelijke ziekten. Dit goed ligt aan de Gentsebaan en stemt ongeveer overeen met de oppervlakte van de *Leprosi* zoals we die op de Van Deventerplattegrond zien. De lazarij bevat een kapel en er is ook een kerkhof aan verbonden. Deze instelling zal in 1566 gesloten worden maar de kapel blijft bestaan tot in 1866. De lazarij lag volgens de overlevering aan het huis nr. 176 van de Gentsesteenweg, waar schuin boven de ingangsdeur nog een ingemetst niskapelletje met Lievevrouwbeeldje (nauwelijks) zichtbaar is als enige tastbare herinnering aan dit middeleeuwse gasthuis.

H. Geesttafel (8)

De armenzorg te Aalst is zoals elders in Vlaanderen toevertrouwd aan de *proviseurs* van de H. Geesttafel of *den gemeenen armen deser stede* en dat blijft zo tot aan de Franse Revolutie. De H. Geesttafel of Armentafel wordt gesymboliseerd door de H. Geestkapel. De gebouwen ervan zijn gelegen in de Kattestraat ten noorden van deze H. Geestkapel en reiken tot de hoek van de Lange Ridderstraat. Het terrein wordt in 1368 geschonken door Lieven Godevaerts en zijn zoon Jan. De Armendis bestaat echter reeds vroeger, zeker al in 1329, en vermoedelijk reeds op het einde van de 13de eeuw. Van Deventer tekent enkel de kapel, de overige gebouwen zijn niet te onderscheiden van de gewone bebouwing.

Molens

Watermolens op de Dender (16)

Tegenover de Werf bemerken we op het stadsplan twee molenraderen op de Dender. Met dit symbool geeft Van Deventer schematisch aan dat er zich daar 'watermolens' bevinden. Op die plek draaien vier molens in drie molenhuizen: beginnend aan de Werf staat de eerste (*voorste)* watermolen of '*sBorchgravenmeulen* met één molenrad. In het midden van de rivier is een molenhuis gebouwd met twee molenraderen, een aan elke zijde. Dit is de *middelste* molen, die zowel de *middelste voorste* of '*sGravenmeulen* (later '*sConincxmeulen*') als de *middelste achterste* of *Muninckmeulen* omvat, waarin men via '*den soldere ... van deen meulen tot dandere*' kan gaan. De vierde molen met één molenrad heet

gewoon *achterste meulen* en staat op de rechteroever van de Dender in de onmiddellijke nabijheid van de Refuge van Affligem.

Watermolens op de Oude Dender (17)

Op een verbindingsgracht of *waterlee* tussen de Dender en de Oude Dender, juist ten noorden van de voornoemde watermolens draaien nog eens twee oliestampwatermolens. Ze bevinden zich vlak bij of zelfs onder de vestingsmuren, die daar de naam Oude Vesten dragen.

Moutmolen (18)

Deze stadsmolen ligt ook op de Oude Dender bij de Molendries en is ondergebracht in een der vestingtorens van de stad: de Mouttoren. Er is ook een schorsmolen in gevestigd. Alle inwoners van Aalst en het schependom (d.w.z. de drie praterijen Mijlbeek, Nieuwerkerken en Schaarbeek) zijn verplicht hun brouwgranen en mout in deze stadsbanmolen te laten malen.

Scherrewerremolen (19)

Het betreft hier twee molens die ondergebracht zijn in het complex van de Scherrewerretoren en de Kapellepoort op het einde van de Kapellestraat. Deze molens zijn ook moutmolens. De Aalstenaars mogen er hun mout slechts laten malen wanneer de Moutmolen aan de Molendries niet kan malen, bijvoorbeeld wanneer de Dender buiten zijn oevers treedt (wat dikwijls het geval is) en de Moutmolen onbereikbaar is.

Windmolens (b)

Binnen de stadsmuren staan geen windmolens. De *wintcoorenmeulen van haerlieden hoocheden* in de omgeving van de Hoogstraat zal pas in 1594 gebouwd worden. Buiten de stadsmuren staan twee windmolens getekend: een oliewindmolen ten zuiden van de stad op de weg van Aalst naar Geraardsbergen en Ninove, en een ten westen aan de Merestraat niet ver van de Lazarij. De windmolen in Mijlbeek op de hoek van de Moorselbaan en de Schendelbeekhofstraat wordt vermoedelijk pas in de 17e eeuw of later gebouwd en komt dus nog niet voor op de stadsplattegrond.

Refuges

Refuge van de abdij van Affligem (20)

In augustus 1496 koopt Willem Michiels, vierentwintigste abt van Affligem, van Pieter Cappelleman en zijn vrouw Katheline Van den Poele een *'huus ende erve ... by de Warve bachten de molenen'* d.w.z. aan de overzijde van de watermolens op het eiland gevormd door beide Denderarmen. Het gebouw wordt vergroot en ingericht als refuge voor de monniken van de abdij van Affligem. Het telt vier verdiepingen, vandaar de naam *Hooghuys*, en de enorme zolders worden gebruikt als graanopslagplaats.

Refuge van de abdij van Ninove (21)

In de Stoofstraat wordt in 1458 door het Hospitaal van Aalst een gebouw verkocht aan de prelaat van de Sint-Cornelius en Cyprianusabdij. Deze refuge komt enkel voor op Van Deventers bijkaart. In 1576 is ze reeds overgebracht naar de Molenstraat, waar het huis genaamd *'den Gaepaert'* en het huis ernaast aangekocht wordt om als nieuw onderkomen voor de kanunniken van Ninove te dienen.

Refuge van de abdij Ten Roosen (22)

In 1551 koopt heer Jan Grimberch, *'presbytre religieux jeghenwoordich paeter inden goedshuyse vanden Roosen'*, als vertegenwoordiger van de abdis, het huis van meester Jan Voethy, onmiddellijk rechts over de Vismarktbrug om er de refuge van de cisterciënzerinnenabdij Ten Roosen te Mijlbeek in onder te brengen.

Markten en pleinen

Vismarkt (23)

Dit is het oudste marktplein van Aalst en dateert uit de pre-stedelijke fase. Deze markt met een tamelijk geringe oppervlakte kwam, zoals ook in andere steden, tot stand aan de ingang van de burcht vlakbij de Dender tegen de muur van de eerste omwalling.

Grote Markt (24)

Over de Grote Markt werd hiervoor reeds uitgeweid bij de bespreking van de stadsontwikkeling. Nadat de Vismarkt te klein geworden was ontstond deze markt bij de laatste middeleeuwse stadsvergroting op de grens van het toen bewoonde nederzettingsgebied tegen de stadsmuren. De Grote Markt werd het centrum van het aanzienlijk uitgebreid stadsterrein.

Korenmarkt en Korenhuis (25)

De Korenmarkt is niet duidelijk zichtbaar op het stadsplan. Ze moet gesitueerd worden vlak ten noorden van en tegen de Sint-Martinuskerk. Van Deventer tekent wel het Korenhuis (nu de Dekenij en een deel van het Instituut Dames van Maria). De Aalsterse magistraat schenkt het Korenhuis in 1242 aan het Hospitaal om deze instelling van inkomsten te voorzien. Graanprodukten mogen nergens anders dan in het Korenhuis te koop aangeboden worden en het Hospitaal bezit er het befaamde Lepelrecht: pas nadat de bode van het Hospitaal met een geijkte maat uit elke zak een lepel heeft geschept, mag de verkoop beginnen.

Veemarkt (26)

Vanuit de Nieuwstraat kan men dit marktplein betreden langs twee straatjes. Tussen beide bevindt zich het Klein Vleeshuis, waarin op de bovenverdieping de gezellen van de rederijkersgilde *de Catharinisten* hun gildekamer hebben. Op deze min of meer driehoekvormige markt wordt niet alleen vee verkocht, ook de vlas- en garenmarkt vindt hier plaats. De varkens kunnen er soms een oorverdovend tumult maken, zo erg dat de paters Karmelieten in 1652 een request bij burgemeester en schepenen indienen om de varkensmarkt te verplaatsen omdat de gelovigen tijdens de goddelijke diensten onmogelijk kunnen verstaan wat in de kerk gezegd wordt. De overheid komt tegemoet aan deze verzuchtingen en verhuist deze markt naar de Molendries. Ten tijde van Van Deventer is de varkensmarkt dus nog gehuisvest tegen de muur van de Karmelietenkerk. Op de Veemarkt, waar we ook de Stadswaag aantreffen, wordt eveneens de hop verhandeld. Zowel binnen de stad als in de omgeving ervan bevinden zich ontelbare hopvelden. Het economisch belang van de hop, 'het groene goud', wint voortdurend aan belang en bereikt een hoogtepunt in de 19de eeuw, wanneer dit plein herdoopt wordt in Hopmarkt.

Werf (27)

Hier bevindt zich de 'haven'. Om de Dender open te houden voor de scheepvaart is ten oosten bij de Denderwatermolens een rivierarm gegraven, die ter hoogte van de Achterstraat terug in de Dender uitkomt. Op het laatste stuk ervan zien we een spui of sas, dat het peil van de Dender en de toevloed van water voor de watermolens regelt. Omdat de rivier een groot verval heeft is dit spui enkel op dinsdag en vrijdag (later verplaatst naar woensdag en zaterdag) open voor de scheepvaart.

Waterlopen en vestbruggen

Dender

De loop van de Dender, die aan de oorsprong lag van de nederzetting bij het Zelhof en de Burcht, zoals die zichtbaar is op de Van Deventerplattegrond, blijft tot in de 18de eeuw ongewijzigd. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw zal de rivier vanaf de Werf strooomafwaarts gekanaliseerd worden: de Nieuwe Coupure of Nieuwe Vaert. De Kabinetskaart van graaf Ferraris, opgemaakt tussen 1771 en 1778, toont de ingrijpende rechttrekkingen van grote stukken van de Dender richting Dendermonde. Deze kanalisatie kwam er als compromis nadat in 1766 het moeilijk uitvoerbare plan om een kanaal van Aalst naar Baasrode te graven was opgegeven.

Stadsvesten, grachten en bruggen

De stadsmuren en grachten, aangelegd bij de derde middeleeuwse stadsuitbreiding, zijn vandaag nog zonder moeite te herkennen in de zogenaamde 'Wallenring' en loopt vanaf de Werf via de Vaartstraat, Esplanadestraat en –plein naar de Vrijheidstraat, Vredeplein en Keizersplein door de Zonnestraat langs de Houtmarkt en Alfred Nichelsstraat naar de Dender aan de Zeebergbrug.
De bruggen over de stadsgrachten liggen aan de voornaamste stadspoorten: Kattestraat-, Nieuwstraat-, Zoutstraat- en Pontstraatpoort. De Molenstraatpoort heeft een brug over de Oude Dender. Daarnaast zijn er nog enkele secundaire poorten en bruggen: de Wijmpoort aan de Oude Dender bij de Moutmolen, de Verlorenkostpoort aan de Werf, de Kappellestraatpoort en een brug bij het Tiendehof achter het Wilhelmietenklooster vlak bij de Dender.

Hoezebeek / Siesegembeek

De Hoezebeek, die ten westen en noorden van Aalst loopt krijgt aan de benedenloop de naam van de Siesegemkouter waar ze doorheen loopt: Siesegembeek. Ze mondt ten noorden van de Kapellepoort en de Sint-Ursmarusmeers uit in de Dender.

Nieuwe Beek

De *'Nieubeke'* (reeds vernoemd in 1379) ontvangt haar water van de Nieuwe Vijver, 1 bunder 2 dagwand en 52 roeden of ruim 2 hectaren groot, die op Nieuwerkerken in de omgeving van het kasteel van

Regelsbrugge ligt en eigendom van de stad is. Dit is geen natuurlijke waterloop: meer dan waarschijnlijk is hij met mankracht gegraven om de stadsgrachten in tijden van schaarste van voldoende water te voorzien. Vóór de laatste middeleeuwse stadsuitbreiding voedde ze al de toenmalige stadsgrachten en vermoedelijk ook de gracht van de motte, die in 1503 in het domein van het Karmelietenklooster geïncorporeerd wordt. Met de bouw van de nieuwe stadsmuren en -grachten is haar eindpunt de Stadsgracht tegenover het Karmelietenklooster geworden.

Mijlbeek

De Mijlbeek of Molenbeek loopt ten oosten van Aalst en mondt uit in de Dender in de omgeving van het kasteeldomein van Overhamme. Later zal de monding kunstmatig verlegd worden naar het noorden. Heden ten dage mondt zij uit in de Dender aan de Houtkaai.

Gracht bij het Karmelietenklooster

Een halfcirkelvormige gracht achter het klooster van de Karmelieten aan de Veemarkt is het overblijfsel van de *Berch*, waarschijnlijk een omwalde motte, die het klooster in 1503 koopt van Willem Van der Straeten en zijn vader Pieter.

Denderbruggen

Naast de bruggen aan de stadspoorten liggen er drie belangrijke bruggen over de Dender. Van noord naar zuid:

Sint-Annabrug (28)

Deze brug is genoemd naar het Sint-Annakapelleken dat over de brug aan de linkerkant bij het begin van de Molendries staat.

Vismarktbrug (29)

Had reeds in 1399 de naam *Nieu brugghe*. Aan de overkant van de rivier bevinden zich verschillende huidevetterijen.

Zeebergbrug (30)

Wie richting Brussel wil stapt of rijdt deze brug over, die juist buiten de stadsmuren ten zuiden van de stad over de Dender ligt aan het begin van de steenweg naar Brussel. Vóór er een vaste brug geconstrueerd werd kon men enkel met een veerpont aan de overzijde van de Dender geraken.

De Pontstraat leidde van het stadscentrum naar deze oversteekplaats.

Kastelen

Overhamme (c)

Dit kasteel, gelegen bij de Brusselsesteenweg op het einde van de Overhammedreef dateert van de 12de eeuw en was vanaf het begin van de 16de eeuw in het bezit van de adellijke familie Du Bosch. In de tweede helft van deze eeuw wordt dit slot, omgeven door een vierkante slotgracht, heropgebouwd door ridder Geeraert Du Bosch.

Popperode (d)

Het door een gracht omgeven domein op de steenweg naar Dendermonde aan het begin van de Popperodedries is het Hof te Popperode. In het verleden situeerden sommige auteurs dit hof verkeerdelijk aan de Bredestraat op de plek waar eind 19de eeuw de stokerij Lion d'Or opgericht werd.

Hof te Mijlbeke (e)

Ligt aan de Langestraat langsheen de Molenbeek. Het vormde de kern waaruit het gehucht Mijlbeek zich ontwikkelde. In 1834 zullen de paters Jezuïeten dit domein aankopen als buitengoed voor de geestelijken, leraars en later ook ter ontspanning van de studenten. Het wordt dan Pausipone (Rustoord) genoemd en zal in de tweede helft van de twintigste eeuw het nu nog bestaande Beukenhof worden.

Diversen

Huis met het 'Torreken' (31)

Dit merkwaardige gebouw boven in de Molenstraat bijna op de hoek met de Kapellestraat lijkt op de stadsplans van andere cartografen zoals F. Hoogenbergh (1576), Guicciardini (1581) en Braun en Hoogenbergh (1588) een kapel of een gebouw met een religieuze functie te zijn en komt nog voor op het stadsplan van Sanderus (± 1644). Het kan mettertijd een residentiële functie gekregen hebben met de toren als statussymbool. In het register der huisgelden, opgemaakt in 1672-73, wordt het beschreven als de eigendom van de weduwe van Gillis Pyl, die het prestigieuze ambt van ontvanger van de stad en het Land van Aalst uitoefende.

Gebouw tussen de Lange Zoutstraat en Pontstraat

Op de netkaart is ten zuidwesten van de Sint-Martinuskerk een klein straatje getekend, dat doodloopt op een groot gebouw, achteraan palend aan het Krommenelleboogstraatje. Wanneer de Jezuïeten zich in 1621 te Aalst komen vestigen, wordt dit gebouw geïncorporeerd in hun College. Het Krommenelleboogstraatje wordt dan ook opgeheven en opgenomen in het collegedomein. De naam van dit gebouw hebben we niet kunnen terugvinden.

Omwalde hoeve aan het begin van de Ledebaan (f)

Ten noordwesten van de stad ligt buiten de muren aan het begin van de Ledebaan een bijna volledig door water omgeven hofstede. Ze kijkt uit op een plein (dries ?), waarop de Meuleschettestraat uitkomt. We hebben hier waarschijnlijk te maken met de site, die in 1608 de *mote van Meuleschetten* genoemd wordt. De heerlijkheid Meuleschette was reeds gekend in 1405 en kwam in de periode toen Van Deventer de plattegrond tekende in het bezit van jonker Philips Du Bosch, heer van Maasdam.

STRATEN

Eerder werd in dit artikel gewezen op de accurate manier waarop Van Deventer de straten weergeeft, zowel binnen de stadsmuren als erbuiten. Ter oriëntatie volgt hierna een alfabetisch overzicht van de toenmalige stratennamen (cursief) eventueel gevolgd door latere naamswijzigingen; soms werden kregen twee verschillende delen van een straat een verschillende naam.

Binnen de stadsmuren

Achterstraat, Onderwijsstraat
Clauwaertstraat, Duitsestraat, De Coninckstraat
Gaepaertstraat, Donkersteeg (gesloten in 1892)
Hoogstraat, Louis D'Haeseleerstraat
Kapellestraat, Zwarte-Zustersstraat
Kattestraat, Leopoldstraat, (later opnieuw) Kattestraat
Kerkhofstraat, Kerkstraat
Klapstraat
Korte Nieuwstraat
Korte Ridderstraat, nu deel van Vredeplein

Korte Zoutstraat
Krekelstraat, nu deel van Vredeplein
Lange Ridderstraat, Ridderstraat
Lange Zoutstraat
Molendries
Molenstraat
Molenstraatje, Windmolenstraat
Nazarethstraat, Louis D'Haeseleerstraat
Nieuwstraat
Onze-Lieve-Vrouwstraat
Peperstraat of *Sint-Sebastiaansstraat*, Peperstraat
Pontstraat, Brusselsestraat, Pontstraat
Sint-Jorisstraatje of *Karmelietenstraatje* of *Schutterijstraatje*
Sluierstraatje of *Parochiaanstraatje* of *Persoonstraatje*
Stoofstraat
Straat naar de Moutmolen, Moutstraat
Straatje van de Wilhelmieten of Sterrestraat
Straatje Zonder Einde (opgeheven in 1901)
Verlorenkoststraat, nu deel van de Werf
Volderstraat
Wilgestraatje of *Waterstraatje*

Buiten de stadsmuren
Affligemdreef
Ajuinstraat, (±) Parklaan
Asserendries
Gentse weg, Gentsestraat + Gentsesteenweg
Baan (heirbaan) naar Mechelen, Moorselbaan
Baasrodepontweg, Botermelkstraat
Bergemeersenstraat (liep tot aan de Brusselsesteenweg)
Beukendreef
Binnenstraat
Bolleweg
Bredestraat, Hovenierstraat + Dr. De Moorstraat + Bredestraat
Brusselsesteenweg
Diepestraat
Dompelstraat
Erembodegemstraat
Geldhofstraat
Groenstraat

Heirweg naar Hofstade, Dendermondsesteenweg
Kerrebroekstraat
Langestraat, Schendelbeekhofstraat + Langestraat
Ledebaan, Valerius De Saedeleerstraat + Ledebaan
Merestraat
Meuleschettestraat
Nieuwbeekstraat
Osbroekstraat
Overhammedreef
Popperodedries
Scherrestraat of *Schorrestraat*, Sint-Kamielstraat
Sint-Jobstraat
Straat naar Dendermonde of *Dendermontschen herwech*, Jan Bijlstraat + Oude Dendermondsesteenweg
Weg naar Ninove en Geraardsbergen, Geraardsbergsestraat
Weg naar Ten Roosen, Rozendreef

Wilfried Vernaeve
Brouwerijstraat 39
9300 Aalst

Luc Robijns
Putstraat 1
9310 Aalst-Meldert

Wenceslaus Mertens
Zwarte Zustersstraat 7
9300 Aalst

LITERATUUR

CALLEBAUT D. *De topografische groei van Aalst of hoe een zelhof een gebastioneerde stad werd : Miscellanea archaeologica in honorem H. Roosens*, - *Archaeologica Belgica*, 255, 1983, p. 227-249.

CALLEBAUT D.; COOREMANS B.; DE GROOTE K.; e.a., *Aalst archeologie en archief*, Zellik/Aalst, 1994. (Herlevend verleden, 2).

CAUDRON F.; *Te veel beek, te weinig water*, - *Mededelingen van de Vereniging voor Aalsters Kultuurschoon*, 32, 2005 (1), p.23-26.

CEULEMANS C.; ROBIJNS L. (red.), *Een hart voor mensen; 300 jaar hospitaalzusters te Aalst*, Aalst, 1986.

COURTEAUX F., *Het Oud-Gasthuis (1242) wordt hersteld, - Het Land van Aalst*, 12, 1960 (2), p. 58-76.

IDEM, *De kapel van de H. Geest en de armenzorg te Aalst*, 1470-1970, [Aalst], 1983 [2].

DAUWE J.; HEIREMAN K.; BAERT K., e.a., *Aalst in kaart, beeld, prent; vijf eeuwen iconografie en cartografie van Aalst : Tentoonstellingscatalogus*, Aalst, 1976.

DE GROOTE K., *Van prestedelijke nederzetting tot omwalde stad; archeologie van de Aalsterse stadsontwikkeling*, - *Het Land van Aalst*, 52, 2000 (3), p. 234-252.

DE GROOTE K.; MOENS J.; VERNAEVE W., e.a., *De Valcke, de Slotele en de Lelye,burgerwoningen op de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen) : onderzoek naar de bewoners, analyse van een vroeg-16de-eeuwse beerputvulling en de evolutie tot stadhuis*, - *Archeologie in Vlaanderen*, 8, 2001-2002, p. 281-408.

DE GROOTE K.; MOENS J.; ERVYNCK A., *Vlekken & kruimels; een archeologische en culinaire verkenning van een Vlaamse stad*, s.l., 2004.

DE POTTER F.; BROECKAERT J., *Geschiedenis der stad Aalst*, Gent, 1873-1876. 4 dl.

FRIS V. *Alost*, - *Atlas des villes de la Belgique au XVe siècle: Plans du géographe Jacques de Deventer*, afl. 21, Brussel, 1920.

GHYSENS J., *Geschiedenis der straten van Aalst*, [Aalst], 1986.

HEIREMAN K. (s.j.), *Philips De Dijn's plan van Aalst (oktober 1629)*, - *Het Land van Aalst*, 28, 1976 (1), p. 1-25 met bijgevoegd plan.

MEERT J., *De achttiende-eeuwse Dender; een situatieschets*, - *Het Land van Aalst*, 54, 2002 (3), p. 240-262

ROBIJNS L.; BAERT K.; DAUWE J., e.a., *500 jaar Sint-Martinuskerk Aalst : Tentoonstellingscatalogus*, Aalst, 1980.

ROBIJNS L., *De Sint-Martinuskerk van Aalst; een onvoltooide symfonie van Brabantse gotiek*, Gent, 1997.

SANDERUS A., *Flandria illustrata*, Keulen, 1644, deel 2.

VAN NUFFEL P., *Historiek der oude straten der stad Aalst*, Aalst, 1915.

IDEM, *De voormalige omvang der stad Aalst*, Gent, 1918.

IDEM, *Op wandeling buiten de stadspoorten van Aalst*. *Aalst*, 1918.

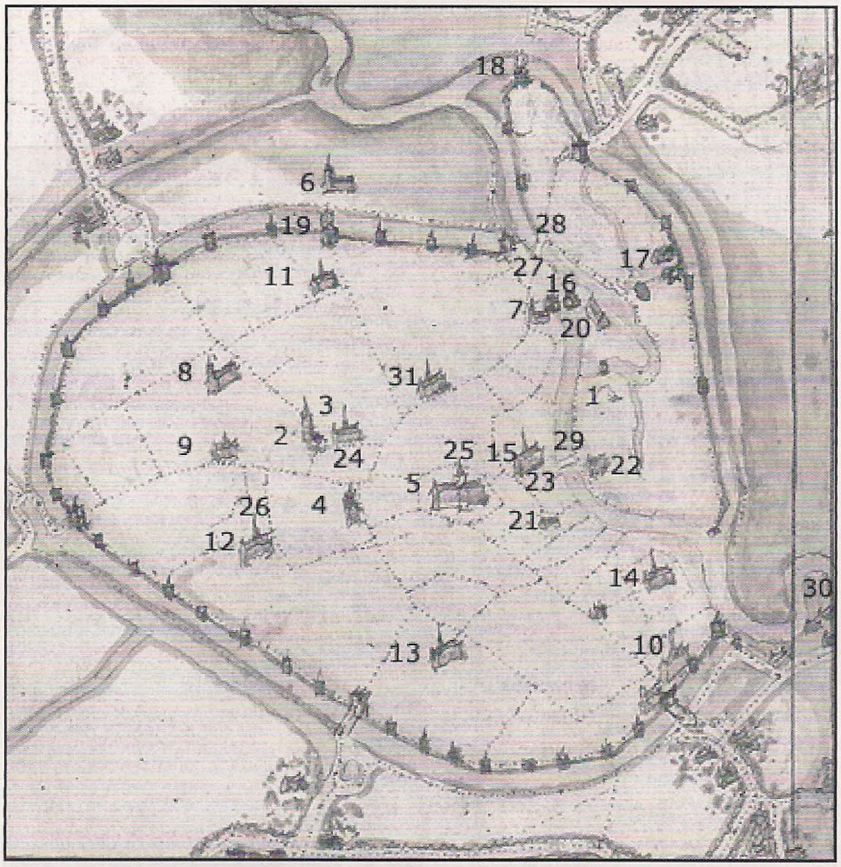

Bijkaart Aalst: identificatie van de gebouwen

1. Burcht
2. Stadhuis
3. Gravensteen of Grauwen Steen
4. De Roose
5. Sint-Martinuskerk
6. Sint-Ursmaruskapel
7. Kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Druiven
8. H. Geestkapel en H. Geesttafel
9. Sint-Joriskapel
10. Wilhelmietenklooster
11. Zwarte-Zusterskloster
12. Karmelietenklooster
13. Grauwe-Zusterskloster
14. Begijnhof
15. Hospitaal
16. Watermolens op de Dender
17. Watermolens aan de Oude Dender
18. Moutmolen
19. Scherrewerremolens
20. Refuge van de abdij van Affligem
21. Refuge van de abdij van Ninove
22. Refuge van de abdij Ten Roosen
23. Vismarkt
24. Grote Markt
25. Korenmarkt en Korenhuis
26. Veemarkt
27. Werf
28. Sint-Annabrug
29. Vismarktbrug
30. Zeebergbrug
31. Huis met het *Torreken*

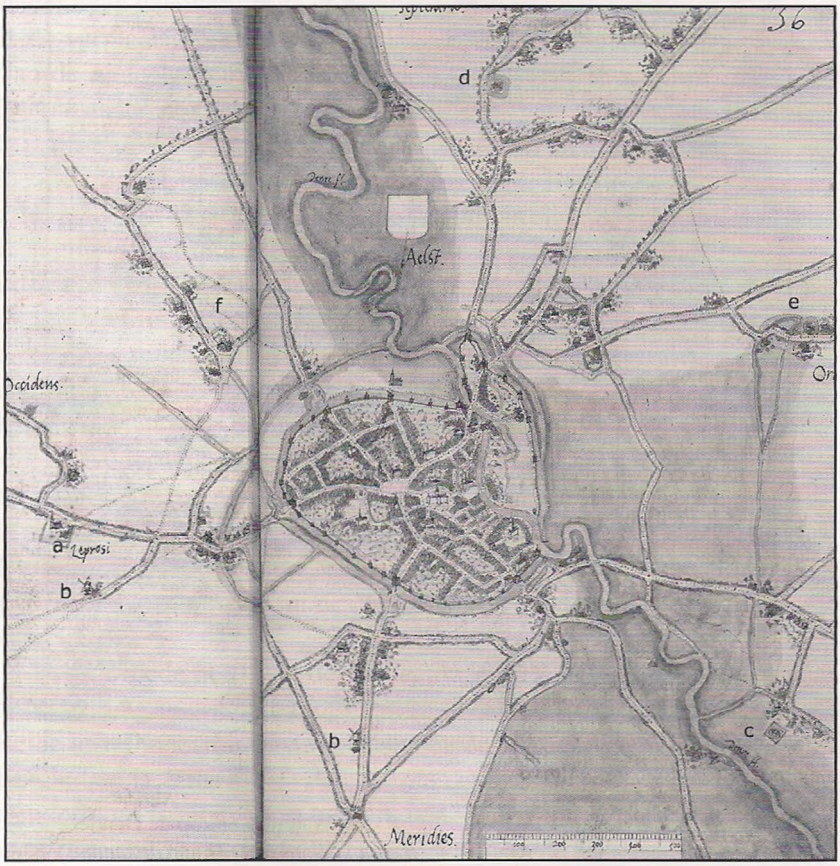

Netkaart Aalst: identificatie van de gebouwen in de periferie

a. Lazarij
b. Windmolens
c. Kasteel Overhamme
d. Hof te Popperode
e. Hof te Mijlbeke
f. Hof te Meuleschette

NINOVE (Nieneve, Ninoven)

Minuut: *Nieneve*

[Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss. 22.090 (59)]

Netkaart: *Ninoven*

[Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS Res 200, nr. 37]

ALGEMEEN KAARTBEELD

Van Deventer geeft ons op minuut en netkaart een beeld van het 16de-eeuwse Ninove, binnen het graafschap Vlaanderen gelegen, grotendeels op de linkeroever van de Dender en door deze rivier gescheiden van Meerbeke, dat tot het einde van de 18de eeuw deel uitmaakt van het hertogdom Brabant. Het centrale gedeelte van de hoofdkaarten bevat de omwalde stadskern van Ninove. Verder wordt op de kaarten ook een vrij gedetailleerd beeld gegeven van Herlinkhove. Minuut en netkaart tonen ons dus het grondplan van Ninove-Herlinkhove, een dualiteit van twee entiteiten die tijdens het ancien régime niet alleen twee afzonderlijke parochies vormen, maar ook twee afzonderlijke heerlijkheden. Herlinkhove dat in 1115 in bezit komt van de graven van Vlaanderen, wordt vervolgens in leen gegeven aan de Ninoofse heren. Ninove en Herlinkhove blijven in een personele unie verenigd. Zij vormen een eigen 'kasselrij' die pas in 1794 door de Franse revolutionairen bij het Land van Aalst wordt gevoegd. Ook het patronaat en de tiendrechten van de parochiekerken van Ninove en Herlinkhove komen in één hand terecht, die van de Ninoofse abdij.

Het algemeen kaartbeeld van minuut en netkaart is vrijwel identiek. Dit geldt zeker voor het weergegeven gebied. In het uiterste westen is het kerkje van Herlinkhove, gelegen op een ronde heuvel, op de kaart nog net zichtbaar. In het noorden is de abdijhoeve Hof ter Duyst afgebeeld en het kruispunt Den Doorn bij de splitsing van de Aalstersesteenweg en de Okegembaan. In het oosten tekent Van Deventer de Nederwijk en de Pamelstraat. De Pamelstraat loopt naar het hof te Rideve (niet meer op de kaart) en verder via een thans verdwenen brug over de Dender naar de vroegere dorpskern van Pamel, waar nu nog het oude kerkhof ligt. In het zuidoosten reikt de plattegrond tot de parochiekerk van Meerbeke. In het zuiden zien we ter hoogte van het Meerbeekse gehucht Stier een

galg staan. Daar splitst de weg zich. In oostelijke richting loopt hij naar Brussel (via Klein Brabant), in zuidelijke richting naar Denderwindeke en Edingen. Het spui op de Dender aan de grens van Ninove en Pollare is een belangrijk gegeven dat Van Deventer niet weergeeft. Wellicht omdat dit van geen militair belang is. Dezelfde opmerking kan men trouwens maken bij het niet aangeven van de grens tussen Ninove en Meerbeke, toen toch een 'staatsgrens' tussen Vlaanderen en Brabant.

Naast de gebruikelijke, algemene verschillen valt op dat de netkaart wat minder informatie geeft. De Meerbeekse parochiekerk en het Hof ter Duyst zijn zonder meer weggelaten en 'Heerlichoven' is niet langer als dusdanig benoemd. Het belangrijkste verschil zit hem evenwel in de inkleuring van de gekarteerde oppervlakte. Waar Van Deventer op de minuut de alluviale vlakten van Dender en Beverbeek consequent in het lichtgroen zet en de hoger gelegen kouters in het lichtgeel, kleurt hij op de netkaart de Burchtweiden eveneens in het geel. Rekende hij deze rond de burcht gelegen Denderweiden bij nader inzien ook bij de 'verdedigbare' stadskern met zijn omwalling? Ook op andere stadsplattegronden van Van Deventer zien wij analoge wijzigingen in het kleurgebruik.

Voor de datering van Van Deventers stadsplattegrond van Ninove is het interessant te vermelden dat de door Jan van Watripont in 1543 gebouwde volmolen nabij de Brabantse poort op de minuut voorkomt. Hetzelfde geldt - maar dan ook voor de netkaart - voor de in 1555-1557 aangelegde kaai op de Dender, terwijl van het in 1575 gebouwde pesthuis op de Dries net buiten de Koepoort of van het kort daarna opgerichte Godshuis van Nazareth in de Antoon de Vlaeminckstraat geen spoor te bekennen is. Recent onderzoek wijst overigens uit dat de kartering van Ninove (en de andere Dendersteden) meer dan waarschijnlijk in de zomer van 1565 gebeurt. Tenslotte nog een element om de topografische nauwkeurigheid van Van Deventer te illustreren: op de minuut is duidelijk te zien dat de abdijmuur tussen abdijkerk en stad reeds in de 16de eeuw de knik vertoont die ook op de plannen van Philips De Dijn uit 1621 en 1662 zichtbaar is. Op de netkaart is dit detail wel weggevallen. Deze bemerking geldt overigens ook voor de bovenvermelde volmolen langs de Brabantse poort

RELIËF EN NATUURLIJKE WATERLOPEN

Op de minuut is duidelijk te zien hoe de alluviale valleien van

Dender en Beverbeek ruimte laten voor drie kouters of hoger gelegen akkergebieden. Op de Dender die van zuidwest naar noordoost stroomt, sluit vanuit het noordwesten de Beverbeek aan. In het noordwesten ligt de Herlinkhovekouter en aan de overkant van de Beverbeek de uitgestrekte Ninovekouter. Op de zuidoostelijke helling van de Dendervallei zien wij dan de hoger gelegen akkers richting Meerbeke en Neigem(bos). Ook de topografie van de stadskern wordt in de 16de eeuw sterk bepaald door het water. De Dender vertakt zich vanaf het spui te Pollare in twee grote takken, die stroomafwaarts Ninove juist voor de huidige Boudewijnlaan (Ring) weer samenkomen. De noordelijke arm is de 'Nieuwe Dender', de zuidelijke de 'Oude Dender'. Een kortere middenarm verbindt halverwege de nieuwe en de oude loop.

Niet aan de Oude, maar aan de Nieuwe Dender heeft zich het oudste stadscentrum gevormd. Het westelijke gedeelte van deze noordelijke arm wordt vanaf de 17de eeuw Molendender (in de volksmond Kleine Dender) genoemd, omdat die tak binnen de stadskern twee graanmolens van de heer van Ninove aandrijft. In de middeleeuwen is dit water bevaarbaar. Nog in 1652 wordt stroomopwaarts de molens melding gemaakt van de Oude Werf, die via een klein straatje bereikbaar is vanaf het huidige Oudstrijdersplein. Eens voorbij de Burchtstraat vormt de Molendender een eiland waarop het steen Dijnshof/Doremont staat. Bij Van Deventer is dit eiland langwerpig weergegeven, zodat het lijkt alsof de Molendender zich in twee takken verdeelt. Op de latere landmeterplannen van Philips de Dijn (17de eeuw), vloeit de oostelijke ringgracht rakelings langs de adellijke woning in de Molendender, die slechts één arm heeft. Nog op de Molendender bij Van Deventer, maar op de latere kaarten juist voorbij de samenloop van de Molendender en de middenarm of Vaart, wordt in 1555-1557 een kaai aangelegd voor de scheepvaart. Deze (nieuwe) Werf, die verbonden is met het einde van de Graanmarkt, verdwijnt pas bij de laatste kanalisatie en de rechttrekking van de Dender in 1866-1868. De vrijgekomen ruimte wordt ingevuld door de verlenging van de straat van de Oude Kaai, de intussen afgebroken, eerste elektriciteitscentrale van Ninove (1890) en de Kaaischool (1924).

De middelste arm van de Dendertak aan de Begijnenbrug is het kernstuk van de huidige bevaarbare loop. Die loop, die herhaaldelijk gekanaliseerd is en in 1652 en 1654 'Vaart' of 'Nieuwe Vaart' wordt genoemd, lijkt na de middeleeuwen als scheepvaartweg aan belang gewonnen te hebben en wordt geleidelijk aan met de 'Grote' Dender geïdentificeerd. Ook hier verschilt de loop van de Dender op de

stadsplattegrond van Van Deventer met de loop zoals we die kennen op de plannen van De Dijn en op de latere plannen tot vóór de kanalisatie in 1866. Op deze plannen vloeit de Vaart even voorbij de Begijnenbrug in een schuine hoek achter het hospitaal naar de Molendender om daar samen te komen met de noordelijke arm. Het is in de huidige stand van het onderzoek moeilijk uit te maken of Van Deventer zich vergist, dan wel of er in de eerste helft van de 17de eeuw een kanalisatie heeft plaats gevonden en Van Deventer een toestand weergeeft, die later gewijzigd is.

De zuidelijke tak is de Oude Dender. Rond de naamgeving ervan bestaat enige dubbelzinnigheid. Het oostelijke deel van de Oude Dender reflecteert zich nog in de grens tussen Meerbeke en Ninove. Dat het middendeel, ter hoogte van de Paternostergang in de 17de eeuw de Hellegracht genoemd, tot 1835 de parochiegrens tussen Meerbeke en Ninove vormt, toont aan dat deze gracht tijdens de vroege middeleeuwen – bij het ontstaan van de parochiegrenzen, die ouder zijn dan de stadsgrenzen – de belangrijkste arm van de Dender is en met de Oude Dender moet geïdentificeerd worden. Vermoedelijk is het water daar verbreed tot een aanzienlijke stadswal. Het deel achter de Burchtdamhuizen blijft men ook in de 17de eeuw nog Oude Dender noemen. Door de uitbreiding van de stadsbewoning tot aan de Brabantpoort, krijgt de gracht – of is het een kleine natuurlijke aftakking van de Oude Dender? – die het westelijke en oostelijke deel van de Oude Dender met een boog verbindt, het statuut van nieuwe stadswal. De Hellegracht boet als stromende waterloop aan belang in en verzandt gedeeltelijk. In de 17de eeuw wordt de gracht aan de Brabantpoort samen met het westelijke en oostelijke verlengstuk als de Oude Dender aangeduid. In de 19de eeuw (*Altas van de Buurtwegen*, Popp-plannen) wordt die ganse loop herdoopt tot Hellegracht en verdwijnt de naam Oude Dender van het kaartbeeld. Mogelijk moeten we die verwisseling in de naamgeving verklaren doordat de Oude Dender ten overstaan van de steeds belangrijker wordende bevaarbare loop, slechts het aanzien van een gracht heeft.

Al deze Denderarmen hebben – wellicht juist door hun aantal – alvast in bepaalde perioden van het jaar geen groot debiet. Zelfs de Dender is her en der doorwaadbaar. Eén van deze voorden, het Orsgewade, is bij de veldopname door Jacob van Deventer nog zo bruikbaar dat hij ze zelfs nog op de bijkaart opneemt. Aan de huidige Denderkaai ten westen van de Begijnenbrug geeft hij duidelijk een doorwaadbare plaats aan. Het korte straatje tussen de Denderkaai en de Burchtdam

getuigt nog steeds van deze vroegere voorde, het Orsgewade genaamd. Een andere voorde op het einde van de Graanmarkt is blijkbaar in 1565 reeds verdwenen bij de aanleg van de Werf op de Dender.

De tweede belangrijke, natuurlijke waterloop is de Beverbeek. Deze doorloopt Ninove van noord naar zuid. Zij komt vanuit het noordwesten het centrum van Ninove binnen langs de westelijke flank van het abdijbeluik, kruist de Lavendelstraat, loopt achter de huizen van de Beverstraat en kruist deze straat juist voor het huidige Oud-Stadhuis. De beek loopt verder om de Graanmarkt heen, kruist de Despauteerstraat en loopt naast de oostelijke vest in de Dender ter hoogte van de Oude Kaai.

STADSONTWIKKELING TOT DE ZESTIENDE EEUW

De oorsprong

Over de oorsprong van Ninove binnen dit natuurlijke milieu is weinig geweten. De oudste vermelding *villa Neonifio* stamt uit 821. Volgens taalkundigen moeten we in *Neonifio* twee elementen onderscheiden: *neon* en *ifio*. Mogelijk gaat deze vorm terug op het Oud-Belgische *neun-awion* (nederzetting aan de nieuwe waterloop). Dit *neun-awion* zou dan onder Romaanse invloed evolueren tot *Neonifio*. De meest voorkomende middeleeuwse vorm is *Ninive*. Deze vorm evolueert later tot *Nineve*, *Ninhove*, waarvan ons huidige *Ninove*. Mogelijk slaat het 'nieuwe water' op het ontstaan van een nieuwe Denderarm, in casu de Nieuwe Dender waar zich de nederzetting ontwikkelt die we vandaag kennen als de 'Nederwijk'. In dit verband is het interessant te herhalen dat de dichotomie 'Oude Dender-Nieuwe Dender' in het geheugen van de Ninovieters zeer lang is blijven nawerken.

In de Merovingisch-Karolingische tijd (7de-9de eeuw) ontwikkelt die nederzetting in de Nederwijk zich tot een domeincentrum of *villa*. Daar wordt de eerste kerk gesticht, toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. De gronden van deze villa strekken zich uit ten noordoosten van de Beverbeek met de *cultura de Ninive* als voornaamste landbouwkouter. Ook Herlinkhove, dat in de 9de eeuw aan de Franse abdij van Saint-Amand-les-Eaux wordt geschonken, is aanvankelijk een onderdeel van deze villa.

We mogen ons de bewoning in onze streek toen niet voorstellen als een aaneenschakeling van steden en dorpen, maar als een conglomeraat van

verspreide kleinere en grotere domeincentra. Op Ninoofs grondgebied kunnen we naast de Nederwijk verwijzen naar Herlinkhove, Preulegem en Rideve. In sommige van die centra wordt een kerk gesticht, wat het ontstaan geeft aan de parochies. De parochies met hun tiendgebied vormden de oudste lokale middeleeuwse territoriale omschrijvingen. Dat de stad die parochiegrenzen overschrijdt, gebeurt niet alleen aan de Burchtdam en de Brusselsestraat, maar ook op andere plaatsen. Bakergem en Rideve vallen onder de stad Ninove, maar behoren parochiaal tot respectievelijk Iddergem en Pamel.

Een prille eerste stadskern

Waarom en wanneer heeft het centrum van Ninove zich verplaatst? De meest voor de hand liggende hypothese luidt dat ten tijde van de Noormannen vanaf einde 9de eeuw zich een meer geconcentreerde omwaterde bewoningskern heeft gevormd, een vluchtburcht, met als kern de huidige Graanmarkt, de Lange Muntstraat en het Oudstrijdersplein. Ingesloten tussen de benedenloop van de Beverbeek en de Molendender-Dender is dit gebied langs drie kanten beschermd. Een kunstmatige gracht ten westen van het huidige Oudstrijdersplein vervolledigt deze halvekringversterking.

Van deze gemeenschap nemen de grootgrondbezitters van de *villa Neonifio* de leiding en ze bouwen een tweede hof aan de Graanmarkt, dat een militaire en representatieve en geen landbouweconomische functie heeft. Vanaf de Graanmarkt gezien liggen de parochiekerk en het oude domeincentrum lager. Vermoedelijk is zo de benaming 'Nederwijk' ontstaan en wordt Ninove gaandeweg geïdentificeerd met de hoger gelegen omwaterde kern. Die eerste kern kan omwille van drie gunstige omstandigheden in de 11de eeuw uitgroeien tot een prille stad met een beperkte marktfunctie en een geostrategisch belang: de ontwikkeling van de landwegen door de opkomst van de steden, de eerste kanalisatie van de Dender (vóór 1200) en het ontstaan in 1056 van de landgrens Vlaanderen-Brabant. De nieuwe omwalde bewoningskern wordt immers doorsneden door de wegen Brussel-Oudenaarde, Edingen-Aalst en Nijvel-Gent en hij ligt aan een bevaarbare arm van de Dender. De nabijheid van de grens met Brabant versterkt het strategische belang van de stadskern vanuit Vlaams standpunt. De heren van Ninove worden na 1056 vazal van de graaf van Vlaanderen en houden van hem de heerlijkheid Ninove in leen. Zij behoren in de 11de en begin 12de eeuw als stalmeesters van de graaf tot de invloedrijkste adellijke geslachten

van Vlaanderen. Ninove breidt in de 11de-12de eeuw uit met bewoning in de Beverstraat en de Burchtstraat. Ter bescherming van de bewoners wordt achter de huizen van de Beverstaat en de Burchtstraat een eerste stadsomwalling aangelegd. Die eerste vesten, de 'oude vesten', dateren van vóór 1137.

Twee perifere, maar bepalende elementen

In de 12de eeuw bepalen twee nieuwe elementen de verdere groei van de stad. Omstreeks 1100 bouwen de heren van Ninove, toen op hun militair hoogtepunt, een versterkte burcht buiten de toenmalige stadskern bij de grens van Brabant. De ligging is strategisch bedoeld: aan de weg Ninove-Brussel, aan de grens met Brabant en tussen twee Denderarmen. De oprichting van een 'Kruiskapel' in de burcht wijst op deelname door de heren aan de eerste Kruistocht. De heren verhogen nog hun prestige door de stichting in 1114-1119 van een klein seculier kapittel in de kerk van de Nederwijk, dat in 1137 omgevormd wordt tot een premonstratenzer abdij. Het kapittel en de abdij worden door de heren in het bezit gesteld van het oude domeincentrum (*curtis de Nederwic*) met zijn kerk en zijn gronden (*cultura de Ninive*). Die abdij verhuist in 1157 naar het hoger gelegen gebied van de Koudenberg ten noorden van de stad. Zo wordt Ninove in de 12de eeuw bepaald door drie nog niet aan elkaar gegroeide elementen: centraal de stadskern, over de huidige Dender de burcht en in het noorden de abdij.

Ook in de latere eeuwen zullen de twee territoria van abdijbeluik en burcht een kleine stad in de stad blijven vormen. Het abdijbeluik is een vrijheid en valt buiten de jurisdictie van de stad. Het abdijbeluik is langs drie zijden omsloten met een muur of met een haag en langs het westen afgesloten door de Beverbeek en een stadsvest. De middeleeuwse hoofdingang tot het abdijbeluik ligt ter hoogte van de huidige Weggevoerdenstraat. De muur in de huidige Langemuren is nog een overblijfsel van de 18de-eeuwse omheining van het abdijbeluik. De burchtsite bestaat uit twee cirkelvormige eilandjes. Bij Van Deventer ziet men in het verlengde van de Begijnenbrug de brug over de burchtwal die via de poort toegang geeft tot het neerhof van de burcht. Dit neerhof is ommuurd. Ten tijde van Van Deventer staat alleen de toegangspoort en de kapel van de burcht nog recht. Achter de kapel verschaft een tweede kleinere brug toegang tot het tweede kleine eiland met het opperhof of de donjon. Op de kaart wordt een forse vierkante toren getekend, die echter gedeeltelijk verwoest is. In de 16de eeuw is de burchtsite niet meer door de heren bewoond.

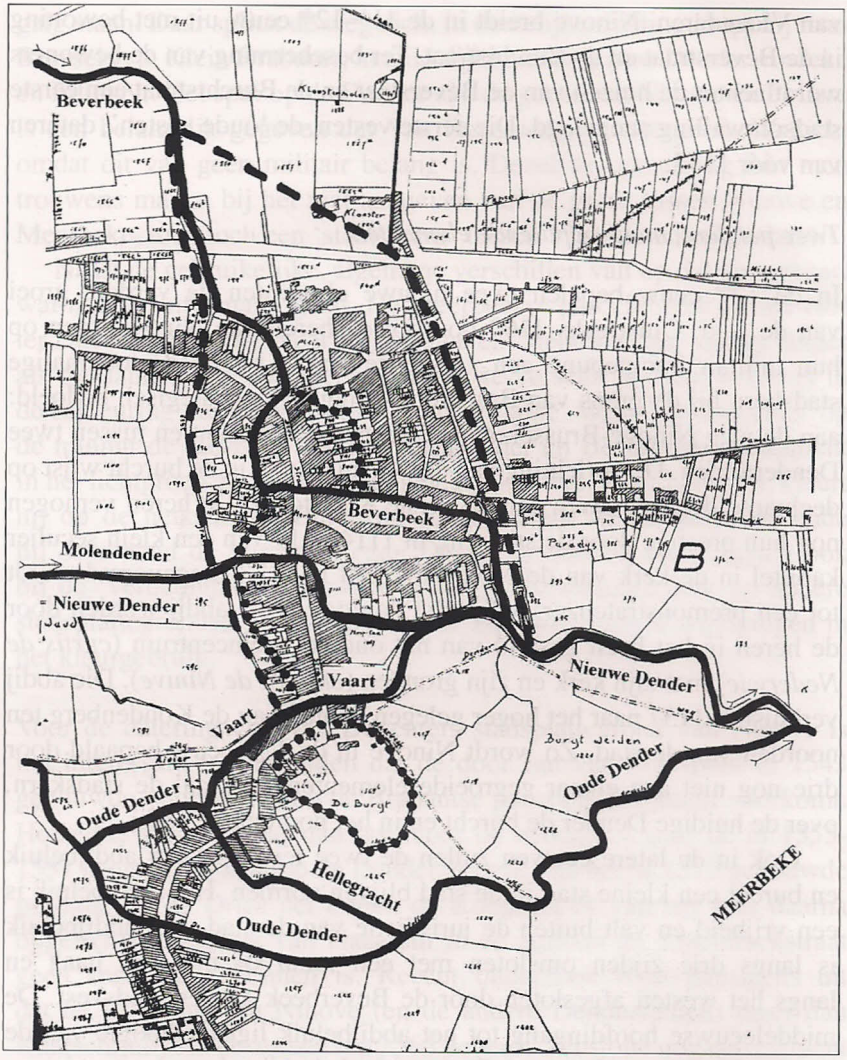

Reconstructie van de natuurlijke waterlopen en stadsvesten van Ninove (11de-18de eeuw) met de Popp-kaart (ca. 1860) als drager.

Volle lijn: natuurlijke waterlopen (Dender met vertakkingen en Beverbeek)
Puntjeslijn: eerste omwalling 10de/11de en 12de eeuw
Stippellijn: tweede omwalling 13de /14de eeuw

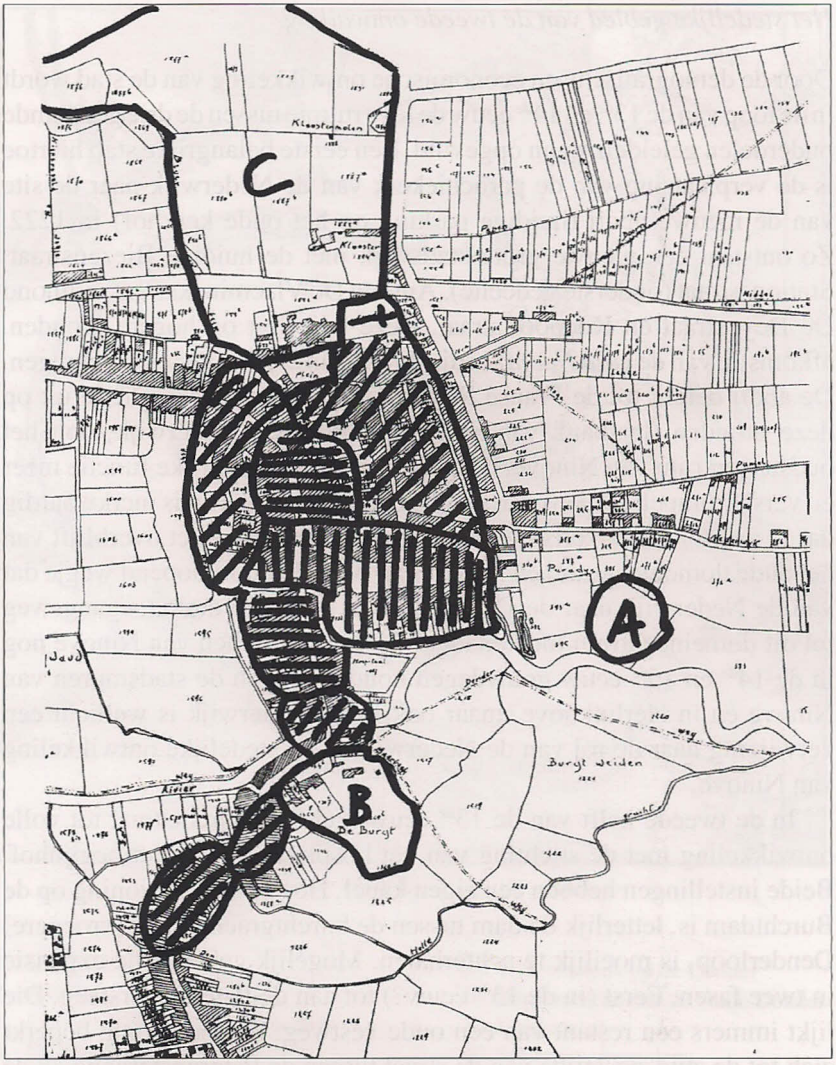

Reconstructie van de stadsontwikkeling tot 17de eeuw.

Tussen de bewoning ten tijde van Van Deventer en de bewoning op de hier gebruikte Popp-kaart (ca. 1860) is heel weinig evolutie merkbaar

A: vermoedelijke ligging van de *villa Neonifio* en de eerste parochiekerk

B: de omwalde burchtsite

C: het besloten abdijbeluik

Vertikaal gestreept: omwaterde pre-stedelijke bewoningskern (10de-11de eeuw)

Horizontaal gestreept: eerste uitbreiding en vestiging van het stedelijke gebied met de Oude Vesten als stadsomwalling (einde 11de-begin 12de eeuw)

Schuin gestreept: tweede stadsuitbreiding met de tweede omwalling met vesten en stadspoorten (13de-15de eeuw)

Het stedelijke gebied van de tweede omwalling

Door de demografische en economische ontwikkeling van de stad wordt in de loop van de 13de en 14de eeuw de lege ruimte tussen de drie genoemde onderdelen geleidelijk aan opgevuld. Een eerste belangrijke stap hiertoe is de verplaatsing van de parochiekerk van de Nederwijk naar de site van de nieuwe abdij (huidige parking op het oude kerkhof) in 1222. Zo ontstaat een nieuwe grote stadswijk met de huidige Biezenstraat, Stationsstraat (onderste gedeelte), Antoon De Vlaeminckstraat, Edmond De Deynstraat en Koepoortstraat. Deze wijk ligt op hogere gronden, afkomstig van de *villa Neonifio*, die de abdij in eigendom heeft gekregen. De abdij oefent tot de Franse Revolutie een speciale jurisdictie uit op deze gronden (laatbank van Sint-Cornelius). De Nederwijk, ooit het oudste centrum van Ninove, heeft geen enkele belangrijke functie meer en verschrompelt tot een onbelangrijk buitengebied. Het is merkwaardig dat in de 16de eeuw, zelfs niet in de toponymie, een relict overblijft van het oude domeincentrum en kerk, tenzij we in het doodlopend wegje dat van de Nederwijk naar de Denderweiden loopt, de oude toegangsweg tot dit domeincentrum moeten zien. Dat de schepenen van Ninove nog in de 14de en 15de eeuw gouwdagen houden binnen de stadsmuren van Ninove en in Herlinkhove, maar ook in de Nederwijk is wellicht een verwijzing naar de rol van de Nederwijk in de stedelijke ontwikkeling van Ninove.

In de tweede helft van de 13de eeuw komt de Burchtstraat tot volle ontwikkeling met de stichting van het hospitaal en van het begijnhof. Beide instellingen hebben een eigen kapel. Hoe oud de bewoning op de Burchtdam is, letterlijk de dam tussen de burchtgracht en de (vroegere) Denderloop, is moeilijk te achterhalen. Mogelijk gebeurt die expansie in twee fasen. Eerst (in de 13de eeuw?) tot aan de Paternostersteeg. Die lijkt immers een restant van een oude vestweg. Die bewoning beperkt zich tot de zuid-oostzijde van de straat tussen de Paternostergang en de burchtwal. Nadien in een tweede fase (14de eeuw) tot aan de Brabantse Poort. Hier worden beide zijden van de straat bewoond.

Begin 14de eeuw kent Ninove de opkomst van de stedelijke schuttersgilden. In het westen krijgt de oudste gilde, die van de handboog of de Onze-Lieve-Vrouwegilde (later Sint-Sebastiaansgilde) haar hof. Zo groeit de stad aan met het gebied van de Lavendelstraat en het Kardeloot. In het oosten hebben de schutters van de voetboog of de Sint-Jorisgilde hun hof en breidt de stad uit met de Sint-Jorisstraat. Tegen het einde van de 14de eeuw heeft Ninove de omvang en het

patroon zoals Van Deventer dat midden 16de eeuw tekent.

De vier stadspoorten (Kloosterpoort, Koepoort of Nederwijkpoort, Geraardsbergse en Brabantse Poort) en de tweede omwalling omsluiten zowel de burcht als de abdij. Voor de abdij is deze situatie dubbelzinnig, omdat de omwalling dwars door haar beluik loopt en de kloostergebouwen isoleert van het neerhof. Ninove telt in 1569, ten tijde van Van Deventer, 429 huizen, waarvan 328 binnen de omwalling. Ruw geschat betekent dit een bevolking van circa. 2200 inwoners.

GRACHTEN EN VESTEN BIJ JACOB VAN DEVENTER

Deze eeuwenlange evolutie laat zijn sporen na in het stedelijk landschap dat Van Deventer ons presenteert. Naast de twee natuurlijke waterlopen, Dender en Beverbeek, bezit Ninove de vele kunstmatige waters van de stadsvesten. Sinds de vroege middeleeuwen verbindt een artificiële gracht de benedenloop van de Beverbeek met de Nieuwe Dender/ Molendender en beveiligt zo de prestedelijke kern naar het westen. Deze gracht is nog zichtbaar tot in de tweede helft van de 19de eeuw. Bij een eerste stadsuitbreiding omstreeks 1100 wordt deze gracht naar het zuiden toe verder doorgetrokken tot aan de middenarm van de Dender om zo aan te sluiten bij de burchtzone. In noordelijke richting omsluiten de 'oude vesten' de Beverstraat. Dat deze vest van de eerste stadsuitbreiding samenvalt met de grens van de 'fonciere laatbank' van de abdij is veelbetekenend. Van deze oude vesten zijn tot diep in de 19de eeuw sporen terug te vinden in het landschap en in de perceelsgrenzen. Jacob van Deventer geeft deze niet meer weer omdat zij alle militair belang hebben verloren.

Een tweede stadsuitbreiding in de 13de/14de eeuw is heel wat ingrijpender en incorporeert een deel van de laatbank en zelfs het abdijbeluik komt gedeeltelijk binnen de stadsvesten te liggen. Ook bij die 'nieuwe' stadsvesten moeten wij ons geen stenen ommuring voorstellen. Ninove had nooit echte stadsmuren, alleen een omwalling met bermen en grachten. Langs de voornaamste invalswegen staan op de vesten wel stenen stadspoorten. De structuur van deze vesten is bij Van Deventer het duidelijkst te zien langs de oostzijde. Tussen de huidige Dreef-Weggevoerdenstraat en Vestbarm-Vestbarmstraatje liggen de vestberm en de gracht. Dreef-Weggevoerdenstraat is een parallelweg langs de buitenzijde van de vesten, Vestbarm-Vestbarmstraatje de weg langs de binnenzijde. De poorten staan langs de binnenzijde en sluiten aan op de vestbermen. Langs de zuidzijde vormen de Denderarmen een

natuurlijke verdediging en is er geen stadsomwalling in de strikte zin. Op de rechteroever van de Nieuwe Dender, rechtover de monding van de Beverbeek wordt in de 17de eeuw een weide nog met het toponiem Bollewerk aangeduid. Langs de westzijde is de opbouw van de vest minder duidelijk. Daar lijkt de gracht het voornaamste element. De gracht van de Kardelootvest tussen de Geraardsbergse Poort en de Molendender, parallel aan de vroegmiddeleeuwse gracht, dient eveneens als afvoerkanaal voor overtollig water van de Beverbeek. Bij de monding in de Molendender staat een spui dat de waterstand op de gracht moet regelen. In de tweede helft van de 14de eeuw wordt de abdij verplicht door haar beluik een stadsvest te laten aanleggen, dit zeer tot haar ongenoegen. Die vest wordt herhaaldelijk betwist, gedempt, opnieuw aangelegd en definitief gedempt in het begin van de 17de eeuw. Die vest omsluit de parochiekerk en abdijkerk met aanliggende kloostergebouwen, maar niet het neerhof, de abdijwindmolen en de abdijpoort. De Proostpoort vormt de overgang van de vest binnen het beluik. In de uiterste bovenhoek van de omwalling binnen het beluik ligt een kleine verhevenheid, het Bollewerk genaamd.

Al dit water van de waterlopen en grachten heeft voor Ninove een ambivalente betekenis. Het is een bron van voedselrijkdom omwille van het rijke visbestand dat het herbergt. Het is een bron van energie. De stad telt ten tijde van Van Deventer niet minder dan zes watermolens. Het water is van strategisch belang en vormt een wal tegen vijandelijke aanvallen. Het water heeft een economische functie. Ninove is via de Dender bereikbaar voor kleine scheepvaart. Maar het water is ook een bron van ellende. Bij grote regenval zwelt het peil van de Dender en de Beverbeek zodanig dat de vele bruggen in de stad dammen worden die een goede doorstroming belemmeren en maken dat de stad regelmatig door overstromingen geteisterd wordt.

Het geleidelijke reduceren van de waterlopen en de stadsgrachten in het stadscentrum is zeker de meest kenmerkende verandering die het middeleeuwse stadsbeeld ten opzichte van vandaag heeft ondergaan. In de 19de eeuw wordt de middelste arm van de Dender gekanaliseerd tot de huidige loop. Met de fabrieksbouw op de rechteroever verdwijnen in het landschap ook de laatste sporen van de Oude Dender-Hellegracht. Alleen op luchtfoto's zijn nog enkele relicten te zien. De oostelijke stadsgracht langs de Weggevoerdenstraat en Dreef wordt gedempt. In de loop van de zestiger jaren van de 20ste eeuw wordt de Molendender gedempt. Op de oude loop wordt de Centrumlaan aangelegd. De

Beverbeek wordt ten westen van de stad omgeleid. De laatste restanten van de westelijke stadsgrachten verdwijnen. Waterlopen hebben dan voornamelijk nog de functie van afvoer van afvalwater. Alleen een stuk van het molenhuis uit 1685 op de Dam herinnert aan de gedempte loop van de Beverbeek.

STRATEN EN BRUGGEN BIJ JACOB VAN DEVENTER

In tegenstelling tot de waterlopen is het stratenpatroon zoals op de Van Deventerkaart getekend, bijna volledig bewaard gebleven. Enige straten veranderden van naam: de as Korte en Lange Kerkhofstraat-Peperstraat heet nu Antoon de Vlaeminckstraat-Edmond De Deynstraat-Despauteerstraat, terwijl wij het Poverstraatje en het Nagelstraatje kennen als Sint-Jorisstraat en Korte Sint-Jorisstraat. De Grote Markt wordt het Oudstrijdersplein en de Varkensmarkt wordt na de afbraak van de hal mét de vrijgekomen uitbreiding de Graanmarkt. De Kardelootstraat, volksetymologisch geëvolueerd tot Karel Hoofdstraat, is in 1980 op historisch verkeerde gronden omgevormd tot Kaardeloodstraat.

Het tracé van de straten is echter zo goed als ongewijzigd gebleven, ook na de grote stadsbrand van 1603, op enkele uitzonderingen na. Het Kerkplein en de Dekenijstraat (17de eeuw) zijn nieuw ten opzichte van de Van Deventerkaart. Anderzijds verdwijnen twee straatjes die vanuit het westen aansluiten op het huidige Oudstrijdersplein, een fenomeen dat waarschijnlijk verband houdt met de teloorgang van de Oude Werf op de Molendender. De Melkweg die op de linkeroever van de Beverbeek het Oudstrijdersplein verbindt met het Kardeloot, verdwijnt op het einde van de 18de eeuw en hetzelfde lot ondergaat de weg op de linkeroever van de Molendender die het Oudstrijdersplein en de molens verbindt met de Oude Werf. Dat de verlenging van de Sint-Jorisstraat richting parochiekerk dan weer verdwijnt vóór 1860 – in 1843 rest nog slechts een kort steegje - houdt waarschijnlijk verband met de afbraak van deze kerk in 1813.

Wat wel wijzigt is het straatbeeld dat tot diep in de 18de eeuw wordt gekenmerkt door een vijftiental bruggen. Alleen al op de weg Brussel-Oudenaarde van de Brabantse naar de Geraardsbergse Poort moet de 15de-eeuwse reiziger over niet minder dan zeven bruggen: de Brabantbrug vóór de Brabantse Poort (over de stadsgracht/Oude Dender), de Zeelmakers- of Krullekensbrug (over de Oude Dender/ Hellegracht), de Begijnenbrug (over de Dender/Vaart), de Molenbrug (over de Molendender), de Beverbrug (over de gelijknamige beek), de

Lavendel- of Mapruitsbrug (alweer over de Beverbeek) en tenslotte de Snidewindbrug aan de Geraardsbergse Poort (over de stadsvest). Binnen de stadsmuren is er nog een andere brug: de Boysbrug (of Boosbrug of Beuzesbrug of Boudensbrug) over de Beverbeek op het einde van de Despauteerstraat. In de tweede helft van de 18de eeuw worden alle watertjes overwelfd of weggewerkt, alle bruggen verdwijnen uit het stadsbeeld. Van alle middeleeuwse bruggen is alleen de Begijnenbrug over de Dender gebleven.

Tot 1800 is ook in de globale situatie buiten het centrum weinig evolutie te bespeuren. Nadien is heel veel infrastructuur toegevoegd. We vernoemen de aanleg van de spoorweg en de bouw van het station, de aanleg van nieuwe wegen naar Brussel, Halle, Edingen, Oudenaarde en Aalst, de aanleg van de ring, de bouw van nieuwe woonwijken tussen de ring en het stadscentrum. Uiteraard is ook de recente ontsluiting van de Graanmarkt door de Mallaard en het Oudstrijdersplein door de Centrumlaan een nieuw gegeven. Ook de aanleg van de Désiré De Bodtkaai in de 19de eeuw, de bouw van de Kaaischool langs de gekanaliseerde Dender met de aanleg van een tweede Denderbrug in de 20ste eeuw en een nieuwe voetgangersbrug in 2004 veranderen het stadsbeeld. Is vandaag de grens van de oude stadskern in het noorden, oosten en zuiden nog goed gemarkeerd door de abdijkerk, de as Weggevoerdenstraat, Dreef, Koepoort, Oude Kaai en door de Denderloop, dan is de grens van het oude centrum langs de westzijde volkomen uitgewist door de aanleg van het Polderkwartier.

IDENTIFICATIE VAN DE GEBOUWEN OP DE BIJKAART

Overheidsgebouwen

1. Schepenhuis met annex Vleeshuis, eerste vermelding 1389 (oudst bewaarde stadsrekening), het huidige gebouw dateert van 1834 en fungeert als stadhuis tot einde 1984; thans in restauratie, in de toekomst zal er een culturele functie aan gegeven worden.
2. Hal, oudste vermelding 1333, afbraak einde 18de eeuw/19de eeuw.

Kerken, kapellen en andere religieuze gebouwen

3. Abdijkerk met ten noorden de abdijgebouwen; de middeleeuwse abdijkerk wordt gebouwd vanaf 1156, wijding 1174, verwoest 1580-85, afgebroken 1621; nadien bouw tweede abdijkerk (begin bouw

1640), vandaag in functie als parochiekerk.

4. Tweede parochiekerk, begin bouw 1223, afbraak 1813; eerste parochiekerk stond in Nederwijk.
5. Burchtkapel, toegewijd aan het H. Kruis; in 1137 is er al sprake van de burchtkapelanie; kapel afgebroken na 1800.
6. Kapel van het hospitaal, gesticht tweede helft 13de eeuw (oudste statuten van 1268); huidige kapel gebouwd in 1763, thans OCMW-eigendom; kapel zou in 2009 ontwijd worden en een culturele functie ontvangen.
7. Kapel van het begijnhof, gesticht rond 1300 (eerste vermelding 1311); wordt in 1504/1505 klooster van de Grauwzusters, in 1672 klooster van de zusters Penitenten-Recolectinen; van 1836 tot heden kapel en klooster van de zusters der H.H. Harten.
8. Kardelootkapel met kapelanie toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw, gesticht begin 14de eeuw; oorspronkelijk in het bezit van de gilde van Onze-Lieve-Vrouw (schuttersgilde van de handboog) wat de naam Kardeloot verklaart (hoofdplaats van het in de ridderromans bezongen rijk van de mythische koning Arhur); vanaf de 16de eeuw is de Sint-Jorisgilde (schuttersgilde van de voetboog) bezitter; kapel verwoest in 1580-1585 en nadien gesloopt; kardelootkapelanie (nu toegewijd aan Sint-Joris) wordt in de eerste helft van de 17de eeuw in de parochiekerk voortgezet; schilderij 'De marteldood van Sint-Joris' in de huidige abdijkerk is afkomstig van het vroegere altaar van deze kapelanie.
9. Pastorie, bewoond door een kanunnik van de abdij, die het patronaat van de parochiekerk bezat; ontstaan van de pastorie hangt samen met de verplaatsing van de parochiekerk, zodat de oorsprong midden 13de eeuw moet gesitueerd worden; huidige gebouw dateert van 1757 en is thans de woning van de Ninoofse deken.

Poorten en vestingwerken

10. Kloosterpoort of Aalsterse poort (14de-18de eeuw).
11. Koepoort of Nederwijkpoort (14de eeuw); uitzicht van huidige poort is grotendeels door ingrijpende 19de-eeuwse restauratie bepaald.
12. Brabantse of Brusselse Poort (14de-18de eeuw).
13. Geraardsbergse Poort (14de eeuw-afbraak vóór 1785).
14. Brug en poortgebouw burcht (11de/12de-begin 19de eeuw).
15. Donjon burcht (11de-17de eeuw).
16. Verloren Kost achter het Kardeloot of Kardeloottoren,

vooruitgeschoven verdedigingspost met uitkijktorentje naast de Dender; doet in vredestijd dienst als woning (15de-17de eeuw).

17. Verloren Kost aan de Nederwijkvest (15de-16de eeuw).
18. Proostpoort, binnen het abdijbeluik, maar in bepaalde periodes ook deel van de stadsvesten (15de–17de eeuw).
19. Abdijpoort (ook Veldpoort of Koudenbergpoort), middeleeuwse hoofdingang tot het abdijbeluik, gelegen rechtover de Ninovekouter (13de eeuw); huidige poort is 17de eeuws.

Woningen, herbergen en hoeves

20. Oude Hof van de heren van Ninove.
21. Dijnshof, later Doremont, oorspronkelijk omwaterd stedelijk steen van grootbaljuw Janne de Dijn (14de eeuw), later van Karel van Poitiers (heer van Dormans, 16de eeuw); thans is het poortgebouw nog aanwezig.
22. Herberg De Zwaan.
23. Herberg De Arend.
24. Abdijhoeve (12de-19de eeuw), gebouw met puntgevels in het westen mogelijk een (tiend)schuur; na de brand van 1603 herbouw van het neerhof op een iets oostelijker locatie waarbij de noordelijke abdijmuur een meer noordelijk tracé krijgt (de huidige Lange Muren die dateren uit de 18de eeuw).

Molens

25. Twee graanmolens van de heer op de Molendender (aanwezig tot 19de eeuw).
26. Slagmolen van de heer op de monding van de Beverbeek (12de-20ste eeuw).
27. Volmolen nabij de Brabantse poort, in 1543 gebouwd door Jan van Watripont, herbouwd in de 17de eeuw (alleen op minuut getekend).
28. Abdijwatermolen (graanmolen) aan de Dam op de Beverbeek (12de-20ste eeuw).
29. Tweede abdijwatermolen (slagmolen) op de Beverbeek (16de eeuw), de functie van het gebouw ten westen van deze molen is niet bekend.
30. Abdijwindmolen (afbraak 19de eeuw).

Diversen

31. Spui op de Kardelootvest (vest fungeert tevens als afvoerkanaal van de Beverbeek).
32. Orsgewade, doorwaadbare plaats in de Dender .

Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23
9401 Ninove - Pollare

Georges Vande Winkel
Heirebaan 107
9400 Ninove - Denderwindeke

LITERATUUR

BIJSTERVELD Arnoud Jan; VAN DE PERRE Dirk, *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij* (*Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis. Series B*, 24), Leuven, 2001.

FRIS Victor, *Ninove, - Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle : plans du géographe Jacques de Deventer*, afl. 21, Brussel, 1920.

GYSSELING Maurits, *Prehistorische waternamen, - Handelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie en dialectologie*, 56, 1982, p. 35-58 en 163-187.

SANDERUS Antonius, *Flandria illustrata*, 2, Keulen, 1644.

VANGASSEN Hendrik, *Geschiedenis van Ninove*, 2 dl., Ninove, 1948 en 1960.

IDEM, *Twee plaatsnamen te Ninove*, - *Handelingen van de Koninklijke commissie voor Toponymie en dialectologie*, 19, 1945, p. 205-215.

IDEM, *Persoonsnamen in Ninoofse plaatsnamen*, - *Het Land van Aalst*, 1, 1949, p. 21-25 en 52-54.

IDEM, *Plaatsnamen te Ninove*, - *Het Land van Aalst*, 7, 1955, p. 1-5; 8, 1956, p. 214-236; 9, 1957, p. 98-110; 10, 1958, p. 337-351; 11, 1959, 149-172.

IDEM, *Een volkstelling te Ninove in 1784*, - *Het Land van Aalst*, 8, 1956, p. 258-264.

IDEM, *Het Doremont te Ninove*, - *Het Land van Aalst*, 9, 1957, p. 245-248.

VAN DE PERRE Dirk., *Het Kardeloet-Caerloot-Carelhooft te Ninove en gelijkaardige toponiemen te Gent, Geraardsbergen en Viane*, - *Het Land van Aalst*, 35, 1983, p. 1-54.

IDEM, *Het toponiem 'Kardeloet' te Ninove en te Gent en zijn relatie tot de Middelnederlandse Arturromans*, - *Het Land van Aalst*, 47, 1995, p. 65-76.

IDEM, *Enkele nieuwe gegevens over de oudste heren van Ninove, Steenhuize en Erpe*, - *Het Land van Aalst*, 54, 2002, p. 977-291.

IDEM, *De Dender en haar overstromingen bekeken vanuit historisch oogpunt*, - *Het Land van Aalst*, 55, 2003, p. 153-166.

IDEM, *Is de Mallaard (Nederwijk) de oudste bewoningskern van Ninove?*, - *Het Land van Aalst*, 57, 2005, p. 5-24.

VANDE WINKEL Georges, *De aanleg van de weg Ninove-Edingen : twaalf jaar perikelen over de aanleg van een steenweg over de provinciegrenzen heen [1836-1848]*, - *Het Nieuwsblad. Editie Dender*, 1990, (23 augustus), p. 10.

IDEM., *Kronkelend, breed en ondiep : de evolutie van de Dender bij het begin van de negentiende eeuw*, - *Het Nieuwsblad. Editie Dender*, 1991, (10 januari), p. 10.

IDEM, *Het licht der eeuwe van vooruitgang : honderd jaar elektriciteit en openbare verlichting in Ninove (1890-1990)*, - *Ninove 100 jaar elektrische openbare verlichting 1890-1990*, Ninove, 1990, p. 1-18.

IDEM, De *middeleeuwse premonstratenzerkerk van Ninove (1157-1623)*, - STEPPE J.K.; JANSSENS Wilfried; VANDE WINKEL Georges, *De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1796) : catalogus van de tentoonstelling over Kerk en Patroonheiligen. Ninove 5-27 oktober 1985*, Ninove, 1985, p. 14-23.

IDEM, *Het Oud-Stadhuis te Ninove*, - *Het Land van Aalst*, 41, 1989, (5-6), p. 257-275.

IDEM, *Over de oorsprong van de Stad Ninove (tot ca. 1100) : een hypothese geherformuleerd*, - *Het Land van Aalst*, 48, 1996, 203-224.

IDEM; STEYAERT Rozemie, *Ninove-Meerbeke: een parochiegrens met geschiedenis ... : de moeizame oprichting van de [Sint-Theresia]parochie [1926] en de "Nieuwe Kerk"*, - *Het Nieuwsblad. Editie Dender*, 1987, (1 oktober), p. 15.

WALTERS Jos; SOENS Ernest, De *hoven van Sint-Corneliusabdij te Ninove*, Ninove, 1939 (bewerkte heruitgave door Jaak PEERSMAN, *De pachthoven van de abdij te Ninove*, Ninove, 1995).

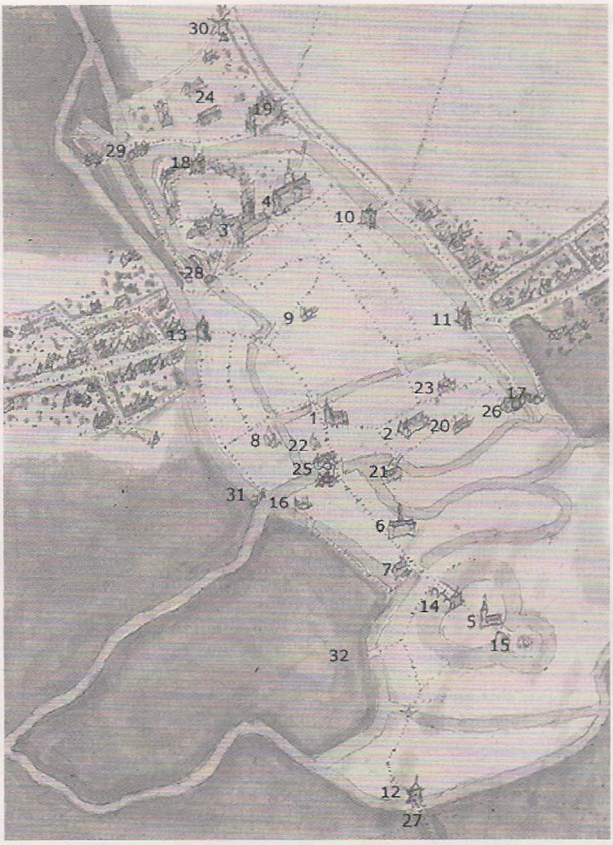

Bijkaart Ninove: identificatie van de gebouwen

1. *Schepenhuis
2. Hal
3. *Abdijkerk
4. Parochiekerk
5. Burchtkapel
6. *Kapel van het hospitaal
7. *Kapel van het begijnhof
8. Kardelootkapel
9. *Pastorie
10. Kloosterpoort
11. *Koepoort
12. Brabantse Poort
13. Geraardsbergse Poort
14. Brug en poortgebouw burcht
15. Donjon burcht
16. Verloren Kost of Kardeloottoren
17. Verloren Kost
18. Proostpoort
19. *Abdijpoort
20. Oude hof
21. *Dijnshof
22. Herberg De Zwaan
23. Herberg De Arend
24. Abdijhoeve
25. Twee heerlijke graanmolens
26. Heerlijke slagmolen
27. Volmolen
28. *Abdijwatermolen
29. Abdijslagmolen
30. Abdijwindmolen
31. Spui op de Kardelootvest
32. Orsgewade (voorde)

Gebouwen gemarkeerd met een * zijn nog aanwezig in het stadsbeeld.

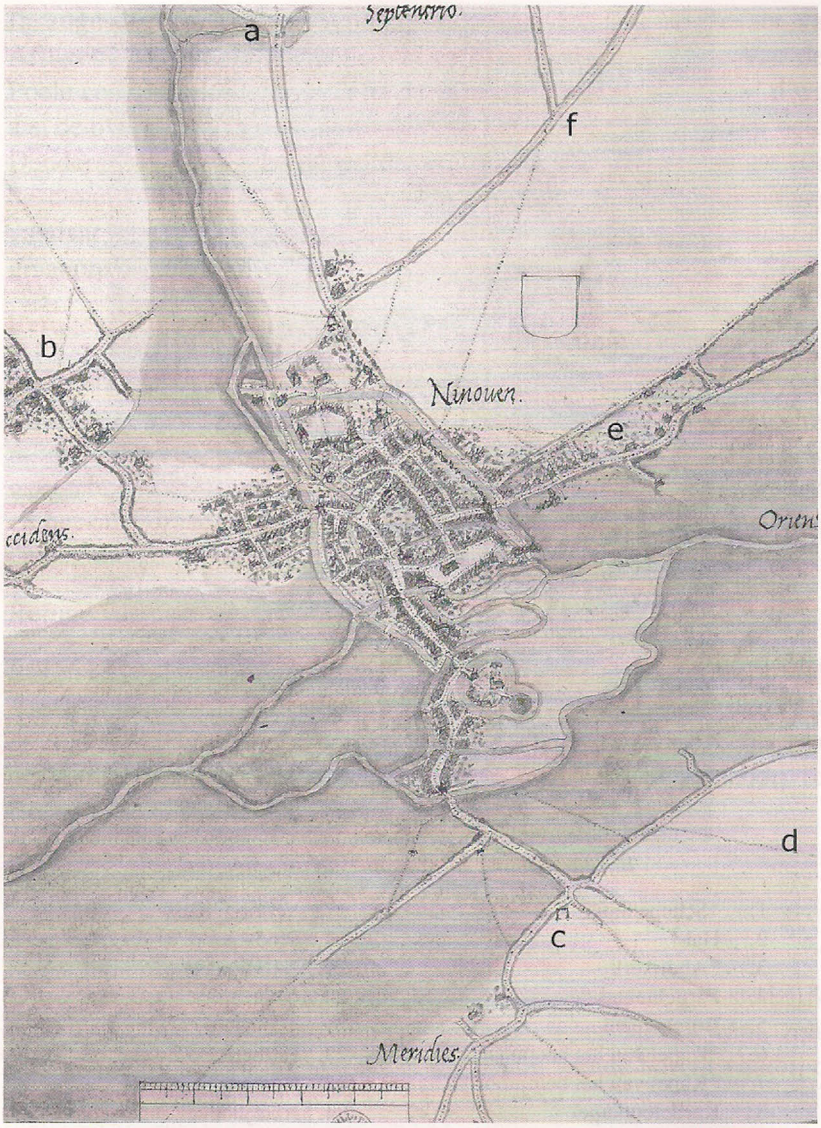

Netkaart Ninove: identificatie van de gebouwen in de periferie

a. Hof ter Duyst
b. Herlinkhove, kerk en gehucht
c. Galg op grondgebied van Meerbeke
d. Kerk van Meerbeke (in de rand)
e. Nederwijk en Pamelstraat
f. Kruispunt Den Doorn

GERAARDSBERGEN
(Geersberge, Geersberg, Grant mont)

Minuut: *Grant mont. Geersberge.*
[Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss. 22.090, (31)]
Netkaart: *Grant mont. Geersberg.*
[Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS Res 200, nr. 38]

ALGEMEEN KAARTBEELD

Minuut en netkaart

Zowel op de Brusselse minuut als op de Madrileense netkaart wordt de ligging van het 16de-eeuwse Geraardsbergen voorgesteld op vrijwel identieke wijze. Zoals de overige Van Deventerstadsplattegronden zijn ook deze correct georiënteerde kaarten in hun vrij gedetailleerde opbouw quasi topografisch te noemen en getuigen ze door hun overvloed aan details en hun inkleuring van groot cartografisch kunnen. Beide plattegronden zijn op een schaal van 1/8200 getekend. Alleen de netkaart heeft een niet metriek ingevulde schaalaanduiding; vermoedelijk is de schaalstok, zoals op de netkaart van Aalst, ingedeeld in 500 passen van 5 voeten. Nog heeft alleen de netkaart een bruine omlijsting.

Op de minuut zijn de windrichtingen *Noordt*, *Oost, Zuydt* en *West* in het Nederlands weergegeven; op de netkaart staan de windrichtingen in het Latijn opgetekend als *Septentrio, Oriens, Meridies* en *Occidens*. Voor de plaatsnamen op de minuut schrijft Van Deventer *Grant mont* in het Frans en verder ook *Geersberge, Neer Boelaer* en *Oeuer Boelaer* in het Nederlands; op de netkaart schrijft hij opnieuw de stadsnamen *Grant mont* en *Geersberg* in het Frans en het Nederlands; de overige plaatsnamen *Boelaer inferior* en *Boelaer superior* staan hier in het Latijn. Bij de stadsnamen staat er op beide plattegronden een blank wapenschild.

Centraal op het kaartblad tekent Van Deventer de stad, waarop 20ste-eeuwse stadsdefinities als bv. *een groep samenwonende mensen met een grote bevolkingsdichtheid,* -hier met ca. 3000 inwoners per km², - *in een sociaal-economische organisatie* (P. George) al van toepassing zijn. De stad ligt nog klaar afgebakend binnen de fysieke, politieke en juridische grens van haar omwalling.

Vanuit het stadscentrum vertrekken verbindingswegen naar de al bestaande plattelandsdorpen in de onmiddellijke omgeving, maar vooral ook naar andere stedelijke centra in Vlaanderen als Oudenaarde (westen), Gent, Ninove en Aalst (noordwesten), in Brabant naar Brussel (oosten) en in Henegouwen naar Edingen (zuidoosten) en Lessen (zuidwesten).

Buiten de stadsmuren liggen er in de vier windstreken vier 'voorstedelijke' gebieden. Niet toevallig liggen drie ervan langs wegen naar de steden in Vlaanderen en in Brabant: in het westen langs de weg naar Oudenaarde, in het noordwesten langs de weg naar Gent, Ninove en Aalst en in het oosten langs de weg naar Brussel en Edingen. Ook in het zuiden op de aflopende helling van de Oudenberg in de Buizemontwijk aan de oude weg naar het Henegouwse Lessen ligt er een uitgebreid voorstedelijk gebied. Langs de weg naar de plattelandskern van Onkerzele ten noorden en ten zuiden langs de nieuwe weg naar Lessen hebben er zich geen voorstedelijke gebieden ontwikkeld. In het westen en het noordwesten zullen deze gebieden bij het vastleggen van de gemeentegrenzen in de nieuwste tijd opgenomen worden in de gemeente Nederboelare; de gebieden ten oosten en ten zuiden worden dan in de stadsagglomeratie opgenomen.
Verder eindigt de kaarttekening in het noorden bij het kasteel van de heer van Boelare en de Sint-Machariuskerk aldaar, een eigen kerk van die heer. In het oosten tekent Van Deventer de stadsomgeving tot de top van de Oudenberg en de aanzet van het vrij ingewikkeld wegentracé op de zuidoostelijke flank van die heuvel naar Brussel en Edingen toe. In het zuidwesten is nog de dorpskom van Overboelare te zien.

Zoals op andere Van Deventerplattegronden zijn de alluviale vlaktes van de natuurlijke waterlopen groen en de hoger gelegen leemgronden geel gekleurd. In het stadscentrum is die vlakte op de netkaart lichtgroen bijgekleurd. De waterlopen zelf, de Grote Dender, met de Oude/Kleine Dender, haar zijtak, en met de Dutse/Molenbeek, haar westelijke bijrivier, en de vijvers en de stadsgrachten hebben een blauwe kleur. De straten zijn afgelijnd en binnen de aflijning ingetekend met een stippellijn van dunne en dikke stippen, de cartografische meetpunten. De bewoning langs de straten in het stadscentrum en in de 'voorstedelijke' gebieden is in stereotype huizenvorm en met een rode kleur weergegeven, behalve dan voor grote politieke, militaire, economische en religieuze gebouwen, die meestal gedetailleerd met witte of roze kleur voor de opstand en blauwe kleur voor de bedaking zijn getekend. Het heuvelachtige en deels beboste gebied van de Oudenberg vooral naar

het zuiden toe is op de minuut bovendien gehoogd met groene stippen en gearceerd met kronkellijnen. De Oudenbergpiek zelf is aangeduid door een cirkelvormige arcering.

Bijkaart

Bij de Madrileense netkaart is een bijkaart getekend, ook in een bruine omlijsting. Deze kaart eveneens op een schaal van 1/8200 en zonder schaalaanduidingen, toont alleen de ommuurde stadskern met de genoemde natuurlijke waterlopen, de vijvers en de stadsgrachten opnieuw in blauwe kleur. De alluviale vlakte en de omringende leemgronden zijn nu alleen buiten de stadsmuren groen en geel gekleurd. De area binnen de stadskern is, behalve voor de blauwe kleur van de Dender, ongekleurd gebleven. De bewoning langs de straten, waarvoor nu slechts een stippellijn met dunne en dikkere stippen is getekend, blijft in het stadcentrum beperkt tot detailtekeningen van de voornaamste gebouwen, eveneens in de kleuren, zoals hiervoor aangegeven. Van de hoger genoemde vier voorstedelijke gebieden valt op deze plattegrond het gebied in het oosten buiten het kaartbeeld.

De verschillen tussen de minuut, de netkaart en de bijkaart zijn miniem en worden hierna bij de besproken items verder verduidelijkt.

GEDETAILLEERD KAARTBEELD

Het reliëf met natuurlijke en kunstmatige waterlopen

Het reliëf in en rond de stad bestaat uit formaties van het cenozoïcum uit de laatste 65 miljoen jaar. In de grote alluviale vlakte, die van zuid naar noord over het midden van de kaartbladen loopt, stroomt de Dender op ca. 15 m. boven zeeniveau. Nogmaals wordt hier de cartografische precisie van Van Deventer duidelijk, wanneer blijkt dat in vergelijking met moderne topografische kaarten de groene kleur van de vlakte in haar uiterste contouren de hoogtelijn tot ca. 30 m. boven de zeespiegel aangeeft. Dezelfde vaststellingen gelden ook voor de kleine alluviale vlakte van de Dutse/Molenbeek, in haar loop vanaf het zuidwesten naar de Dender.

De Dendervlakte is in het westen geflankeerd door zandleemgronden, die vanaf ca. 30 m. hoogte geel gekleurd zijn. In het oosten loopt de vlakte langs de eveneens geelgekleurde steile westelijke helling van het deels beboste 'Oudenbergmassief'. Dit onderdeel van de Vlaamse heuvelrij vanaf het Noord-Franse Kassel tot het Hageland ten onzent,

met hier een stijgingspercentage tot 20%, strekt zich op de kaarten ook van zuid naar noord uit en stijgt met zijn hoogste top, in het midden bij de kaartrand getekend, tot 110 m. boven zeeniveau.

De naar het zuidoosten afhellende zandleemgronden op de linkeroever en de steile westelijke flank van de Oudenberg op de rechteroever laten voor het doorstromen van de Dender ter hoogte van de Oudenbergpiek voor de latere stadslocatie slechts een 'V-dal' open van minder dan 1 km. breed. Onder de Oudenbergpiek is dit dal bij de hoogtelijn van 20 m. zelfs nog geen 100 m. breed.

Menselijke activiteiten hebben dit reliëf sedert zijn ontstaan tot de Van Deventerplattegrond nauwelijks gewijzigd. Een grote ingreep in de uitbouw van de stad is het effenen geweest van een vierhoekig marktplein op de steile Oudenberghelling, met een oppervlakte van ca. 1 ha., op ongeveer 80 m. onder de Oudenbergpiek en ca. 15 m. boven het Denderniveau. Verder zijn er ingrepen in de waterhuishouding geweest door het kanaliseren van de Dender, door het graven van grachten rond de stadsmuren en rond het kasteel van Boelare en ook nog door het aanleggen van waterspaarbekkens bij de watermolens op de Dutse/ Molenbeek.

Op de plattegronden heeft de Dender, wanneer zij nabij de Hunnegemkerk de uiterste zuidpunt van het stadsareaal bereikt, een vertakking in twee armen. De armen zijn het duidelijkst zichtbaar op de bijkaart. Het is opmerkelijk dat ook in Aalst en Ninove de rivier zich in verschillende armen door de agglomeratie slingert.

De oostelijke arm of Grote Dender, meteen ook de bevaarbare en huidige loop, stroomt aan de uiterste rand van de alluviale vlakte en schuurt tegen het 'Oudenbergmassief'. Zij vormt tot bij de watermolens op de rivier, aan de stadsmuur bij de Buizemontpoort, een natuurlijke niet ommuurde stadswal. Bij de stadsmuur voedt de rivier de drie watermolens van de Sint-Adriaansabdij en kent er dus minstens een kunstmatig verval. Vervolgens loopt hij onder de Oude en de Nieuwe Bruggen door het stadscentrum, verlaat de stad bij het karmelietenklooster en stroomt recht naar het kasteel van de heer van Boelare. Door kanalisatiewerken in 1285 en in 1353/1367 werd de loop van de rivier, waarvoor al in 1195/1202 een tolreglement bestond, wellicht in zijn huidige bedding ingebed. Sindsdien heeft de Dender, die zich normaliter nochtans kronkelend door de laaggelegen weilanden slingert, - getuige daarvan o.m. de vele meanders van de rivier ter hoogte van Aalst, - een rechtlijnig tracé door de stad en zijn agglomeratie van circa 1600 m.

De westelijke loop, de Oude Dender of ook de Kleine Dender, stroomt binnen de stad over meer dan de helft van zijn loop door de Denderweiden. Hij is op de plattegronden niet doorlopend met de Grote Dender verbonden, wat vroeger wel het geval was. Zijn aanzet bij de Grote Dender is op de kaarten wel nog zichtbaar. Bij deze aanzet ligt er volgens een molenkaart uit 1616 een *buyse ofte gote*, een kunstmatige doorloop, waarmee men wellicht het waterniveau in deze westelijke loop kan controleren.

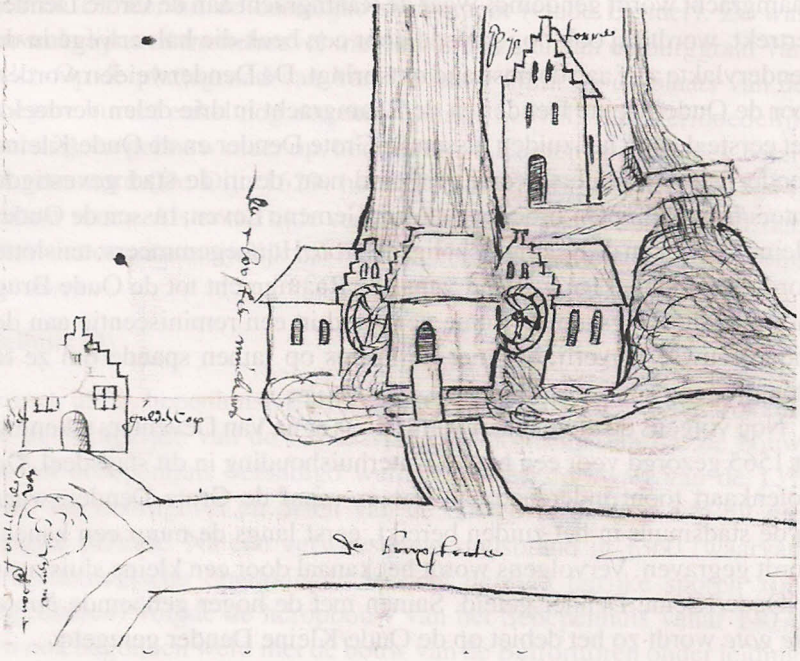

In 1616 wordt er naar aanleiding van werken aan een kleine sluis bij de Grote Dender en zijn zijtak(ken) een schets gemaakt van de bovenloop van de Dender door de stad. Op dit detail uit de schets ziet men de watermolens op de Grote Dender, *de clooster muelens*, ter hoogte van de huidige sluis; daarboven is de Pijntoren, de *Pijntorre*, getekend; vanaf de molens ziet men de aanzet van de Raamgracht naar rechts; onderaan is de Brugstraat, *de bruxstrate*, geschetst; de Brugstraat komt naar links op de tekening bij de Markt, waar ze verder splitst in twee straten over de Markt; bij de splitsing, de *cnock*, staat de herberg *den gulden cop*; vóór de herberg is het waterbekken van de marktfontein, de *fontiline van de maert* getekend, waar in 1459 het Manneken-Pis wordt opgeplaatst.

Na ca. 100 m. echter is de loop door de vlakte onderbroken door demping of verzanding en ligt er blijkbaar een voorde, een natuurlijke doorgang. Deze aftakking loopt vervolgens evenwijdig met de Polderstraat en de Kattestraat. Nog in de weiden ligt er in het verlengde van de Pateelstraat over deze zijtak een kleine brug, de Koebrug. Verder loopt het water door het stadscentrum onder het Klein Brugsken in de Grotestraat langs het plein met het Sint-Janshospitaal in de Grote Dender bij de watermolen aldaar.

De Oude/Kleine Dender en de Grote Dender zijn ter hoogte van de watermolens van de abdij verbonden door een dwarsgracht, die de Raamgracht wordt genoemd. Waar de Raamgracht aan de Grote Dender vertrekt, wordt hij ook nog gevoed door een beek die halverwege in de Dendervlakte zelf aan de oostrand ontspringt. De Denderweiden worden door de Oude/Kleine Dender en de Raamgracht in drie delen verdeeld. Het eerste deel in het zuiden tussen de Grote Dender en de Oude/Kleine Dender heet de Fratersmeers, genoemd naar de in de stad gevestigde fraters/hiëronymieten/broeders van het Gemene Leven; tussen de Oude/Kleine Dender en de Raamgracht ligt de grote Hunnegemmeers; tenslotte wordt het driehoekige weiland vanaf de Raamgracht tot de Oude Brug en het Klein Brugsken de Rame genoemd in een reminiscentie aan de middeleeuwse weverij, die hier de lakens op ramen spande om ze te laten drogen.

Nog volgens de molenkaart van 1616 is er na Van Deventers tekening uit 1565 gezorgd voor een betere waterhuishouding in dit stadsdeel. De molenkaart toont inderdaad aan hoe er vanaf de Grote Dender, waar zij de stadsmuur in het zuiden bereikt, eerst langs de muur een kanaal wordt gegraven. Vervolgens wordt het kanaal door een kleine sluis naar de Oude/Kleine Dender geleid. Samen met de hoger genoemde *buyse ofte gote* wordt zo het debiet op de Oude/Kleine Dender geregeld.

Wanneer de Dutse/Molenbeek in haar loop op een hoogtelijn van ca. 20 m. van zuidwest naar noord de stadsmuur bereikt, voedt ze eveneens een watermolen met ervoor het groot spaarbekken op haar linkeroever. Vervolgens loopt de beek langs de westelijke stadsmuur, buigt af naar het oosten en heeft er nog een identiek dito spaarbekken met watermolen, vooraleer ze de Denderweiden bereikt en halverwege tussen de stadsmuren en het kasteel van Boelare in de Dender stroomt.

Naast de twee vermelde kunstmatige waterspaarbekkens op de Dutse/Molenbeek in de alluviale vlakte, ligt er op de linkeroever van de Oude/Kleine Dender, voor zij de stadskern instroomt, nog een aangelegde vijver aan de Paardenmarkt. Bovendien zijn er o.m. ten

gevolge van de geologie op de hogere gronden in de bovenstad op de rechter Denderoever vier blauwgekleurde kunstmatige waterplassen aan te wijzen. Omwille van de doorlaatbare zandlagen en zand-leemlagen en de ondoorlaatbare kleilagen, waaruit de Oudenberg is opgebouwd, liggen die waterplassen op hogere niveaus dan de Dender. Buiten de stadsmuren op de top van de Oudenberg (110 m. hoog) is op de netkaart al de vijver getekend, die er nu nog ligt. Verder ligt er volgens de minuut en de netkaart binnen de stadsmuren een drinkwaterplas voor vee, het Beddewater, aan de kerk van de Sint-Adriaansabdij (45 m. hoog), - op de bijkaart ligt die waterplas lager in de Abdijstraat aan de hoek met de Boelarestraat. Op de Markt (35 m. hoog) zijn er twee plassen van de fonteinen aldaar, die het water uit de bronnen van de Oudenberg opvangen en kanaliseren naar de Dender: de leidingen van het Manneken-Pis boven de Brugstraat en van de Marbol voor het stadhuis worden erdoor gevoed. Tenslotte liggen de met water gevulde grachten rond de stadsmuren vanaf de aansluiting met de Dender in het zuiden tot aan de Boelarepoort in het noorden in een uitgegraven bedding.

De neerslag van de stadsontwikkeling op de stadsplattegronden

Alle verklaringsmodellen over het ontstaan van de stad houden het bij het bekende 'stichtingsverhaal' van Geraardsbergen. Tussen 1067 en 1070 koopt Boudewijn VI, de graaf van Vlaanderen en Henegouwen, een eigendom van ene Gerald/Gerold, *magne auctoritatis vir*, - een man van hoog aanzien, - in de parochie Hunnegem om er een stad te stichten. De stad wordt naar hem Geraldsbergen/Geroldsbergen genoemd. Omdat het aangekochte terrein te klein is voor een stichting, beleent de graaf Stefaan, de heer van Boelare, met een deel van het aangekochte goed. In ruil daarvoor garandeert die heer aan de inwoners van de stad enige bestaanszekerheid op economisch-agrarisch vlak. Bovendien, omdat de ligging van het gekochte goed in een gecontesteerd grensgebied van Brabant, Henegouwen en Vlaanderen weinig bewoners zou aantrekken, verleent de graaf aan al wie er zich komt vestigen, ook een verregaande rechtszekerheid op burgerlijk vlak.

Tot zover het 'stichtingsverhaal', waarvan er geen originele oorkonde bewaard is, waarvan de eerste ook verloren gegane kopie slechts een eeuw later ontstaan is en waarvan F. Blockmans aangehaald heeft dat dit alles in het stadium van 1067/1070 slechts een mondelinge en beperkte versie moet hebben gekend.

Andere verklaringen, gesteund op geografische, archeologische, economische, kerkhistorische en linguïstische componenten, ontbreken in de verklaringsmodellen die gebaseerd zijn op dit traditionele stichtingsverhaal, gedeeltelijk en meestal zelfs volledig. Het is nochtans duidelijk dat een exhaustieve visie op het ontstaan van de stad en haar ontwikkeling in de 11de en 12de eeuw moeilijk haalbaar is door het omzeggens volledig ontbreken van enig archeologisch onderzoek in de stadskern. Daarbij wachten ook nog een aantal essentiële bestanddelen uit de genese, zoals de politieke, militaire, economische en parochiale organisatie ten tijde van de stichting, op een verdere studie en interpretatie.

Vanzelfsprekend kan hier binnen dit artikel niet worden overgegaan tot een aangevulde verklaring over de stadsstichting. Wel willen wij aan de hand van de resultaten van de bespreking der plattegronden en inzonderheid van het reliëf ervan de verwaarloosde geografische component in het 'stichtingsverhaal' toelichten.

Uit de beschrijving van dit reliëf blijkt dat de Dender zich ter hoogte van de Oudenbergtop door een nauw 'V-dal' wringt. Deze vaststelling leidt tot de volgende conclusies:

- de smalle Dendervallei is precies op deze plaats het gemakkelijkst over te steken in een oost-westverbinding van wegen die leiden naar andere (opkomende) stedelijke centra, zoals het Vlaamse Oudenaarde in het westen en het Brabantse Brussel in het oosten.
- de bevaarbare Dender kruist deze oost-westas met een waterweg van zuid naar noord; parallel met deze waterweg loopt er een verbindingsweg naar Gent en Aalst en naderhand ook naar Ninove, de Vlaamse steden in het noorden.
- de steile westelijke heuvelflank op de rechteroever van de Dender biedt een uitstekende locatie voor een niet te overstromen strategisch gelegen bewoning, die de doorgang in de smalle vallei economisch en militair controleert.

Het is derhalve ondenkbaar dat er op deze excellente site en situatie geen primitieve *portus*, - een concentratie van bewoning, - zou zijn ontstaan vóór de 'nieuwstichting' van de stad in 1067/1070.

Er is bovendien nog deze historisch-geografische vaststelling: de plek, waar de agglomeratie is gegroeid, ligt niet toevallig op een

afstand van één dagreis van andere 'stedelijke' gebieden, als daar zijn de afstanden van 30 km. naar Oudenaarde en naar Aalst en de reizen van 40 km. naar Gent en Brussel. Onbewust hebben die stedelijke bewoningskernen in praktijk gebracht wat eerst in sommige moderne theorieën over het creëren van invloedssferen door de steden in de ruimte rondom zich (o.m. W. Christaller) ideale afstanden voor een inplanting blijken te zijn.

Omwille van dit alles moet hier dus eerder worden aangenomen dat Boudewijn VI, wellicht met defensieve bedoelingen aan de oostelijke grens van zijn graafschap, nieuwe impulsen heeft gegeven aan een reeds bestaand centrum.

Wat er ook van zij, de stad heeft zich eerst ontwikkeld op de steile rechteroever van de Dender onder de top van de Oudenberg op een bijna cirkelvormige oppervlakte van ca. 1,5 km^2, zoals die op de bijkaart van de Van Deventerplattegronden nog het best te zien is.
Binnen de bewoonde cirkel vallen twee grote verkeersassen op, die loodrecht op elkaar staan en de cirkel in vier kwadranten verdelen. De volmaakte cirkelvorm van de bewoning heeft men door de steile helling van de Oudenberg in het 2de kwadrant niet verder kunnen uitbouwen. In het 2de en 3de kwadrant is er spontaan stratenplan gegroeid met straten, die uitwaaieren vanaf het marktplein. Ze contrasteren sterk met de rechte as die vanaf de Markt noordwaarts aan de rand van de alluviale Dendervlakte op de hoogtelijn van ca. 30 m. recht naar het kasteel van Boelare loopt. Te overwegen is hierbij dat Stefaan, de heer van Boelare, fundamenteel tussenkomt in het 'stichtingsverhaal' van de stad.

Afgaande op de ruimtelijke structurering binnen deze kwadranten mag men hier de oudste bewoningskern van de stad herkennen met hier ook één van de drie symboolgebouwen van de typisch middeleeuwse stad: het schepenhuis op het marktplein dat de politieke macht van de burgers vertegenwoordigt.

Tot wanneer eventueel archeologisch onderzoek uitsluitsel kan geven, kan men aannemen dat een tweede bestanddeel van de middeleeuwse stad, de religieuze macht, hier geconcretiseerd in de primitieve parochiekerk van Sint-Lucas, excentrisch gelegen op ca. 400 m. van het marktplein, zich ontplooid heeft in het 1ste kwadrant, zoals o.m. ook in andere steden als Brussel en Brugge is gebeurd. Waar een traditioneel derde bestanddeel uit de middeleeuwse stadsontwikkeling, namelijk de landsheerlijke of grafelijke macht, zich te Geraardsbergen bevond, is wegens ontstentenis van archeologisch onderzoek niet

verder te lokaliseren. Misschien kunnen eventueel de burcht, weliswaar op de linkeroever van de Dender, waar de rivier op de kaarten door de noordelijke stadsmuur stroomt en waarop het latere karmelietenkooster is gebouwd, of een steen in het noordoosten van de stad bij de Brusselse Poort, de latere woning van de familie Damman, daarvoor in aanmerking komen.

Bij dit alles valt op te merken dat bv. Brussel op een gelijkaardige site/situatie zich vanaf de 10de eeuw op een juist identieke manier en met dezelfde componenten ontwikkeld heeft.

De stadsontwikkeling komt wel volledig op gang op het einde van de 11de eeuw. In die vroegste periode en misschien als echte start van een volwaardige stedelijke entiteit is in 1096 de overbrenging vanuit Dikkelvenne van de benedictijnse Sint-Pietersabdij, de latere Sint-Adriaansabdij, te vermelden op initiatief van graaf Robrecht II en nogmaals Stefaan van Boelare.

De abdij krijgt een plaats in het 1ste kwadrant, nabij de Sint-Lucaskerk, en vult naderhand dit nog onbewoonde kwadrant, toch bijna ¼ van het ganse territorium, met de convensgebouwen. Zoals bv. later te Ninove in 1137 en zoals in andere, zelfs grote West-Europese steden als Londen en Parijs, is de abdij ingeplant buiten het eigenlijke burgerlijke centrum.

Het stratenplan rond de abdijsite in dit 1ste kwadrant en verder ook in het aangrenzende 4de kwadrant heeft een rechtlijnig 'moderner' tracé dan het oudere stratenplan rond de Markt. Naast de noord-zuidas van het marktplein naar Boelare wordt de abdij ook begrensd door een oost-westas, die van de Brusselse Poort in het oosten naar het westen loopt. Deze laatste as is zeker na de abdijstichting getrokken. Ze moet trouwens, wanneer ze Dender bereikt, aansluiten op een tweede brug, de Nieuwe Brug, en in de latere groei van de stad op de linkeroever haar verlengde krijgen in de Wijngaardstraat. Eerst na de aanleg van die oost-westas kan er in het 4de kwadrant, dat in aanvang onbebouwd was, precies langs die oost-westas zich enige bewoning hebben gevormd. Aan de Zakkaai, die in dit kwadrant vanaf de Nieuwe Brug naast de rechteroever van de Dender loopt, is er zelfs in 1565 nog geen bewoning.

Gelet op de spontaan gegroeide stadsplattegrond, lijdt het geen twijfel dat de hoge bevolkingsdichtheid rond het marktplein, die Van Deventer binnen deze cirkel op zijn plattegronden ca. 1565 laat zien, ook al in de vroege ontwikkelingsperiode van de stad bestond.

In die eerste groei vertrekken vanaf het marktplein al minstens vier

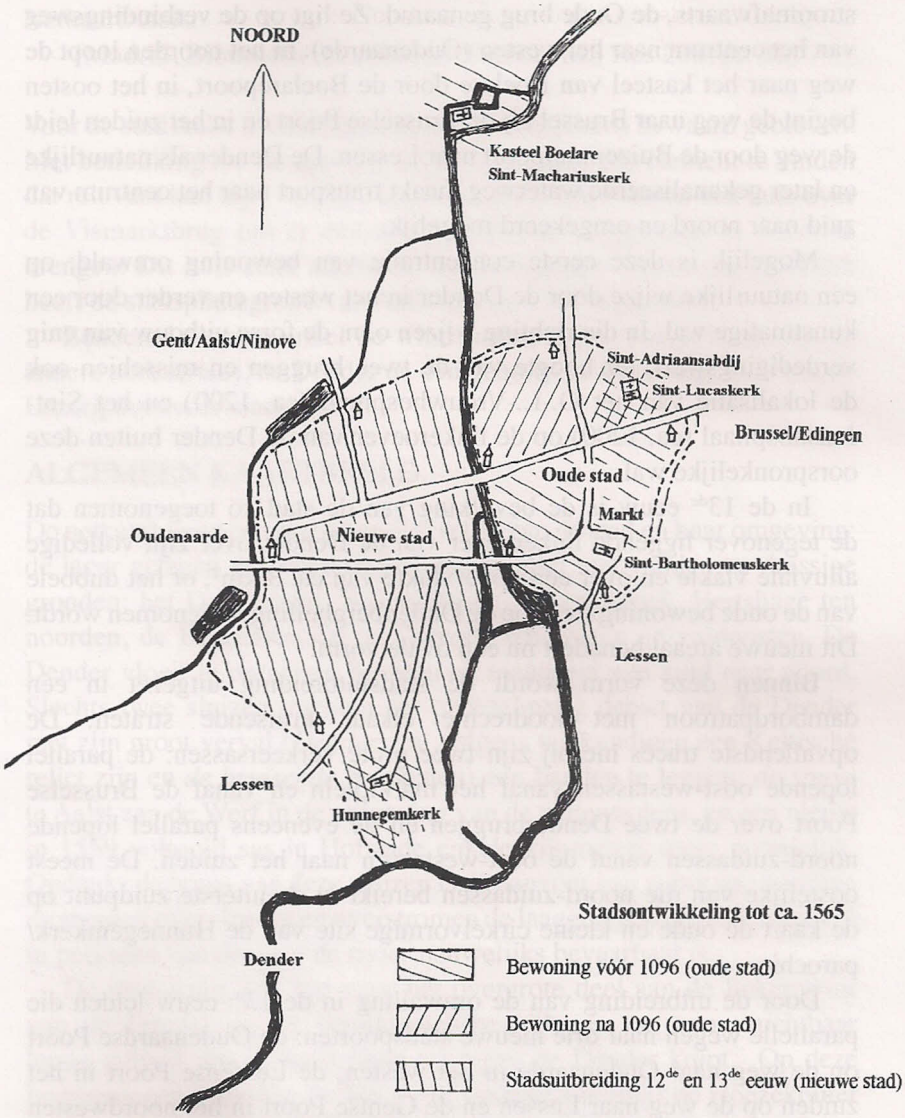

Stadsontwikkeling tot ca. 1565

landwegen. Over de Dender naar de linkeroever ligt er aanvankelijk maar één brug, later na de bouw van de Nieuwe Brug ca. 200 m. stroomafwaarts, de Oude brug genaamd. Ze ligt op de verbindingsweg van het centrum naar het westen (Oudenaarde). In het noorden loopt de weg naar het kasteel van Boelare door de Boelarepoort, in het oosten begint de weg naar Brussel bij de Brusselse Poort en in het zuiden leidt de weg door de Buizemontpoort naar Lessen. De Dender als natuurlijke en later gekanaliseerde waterweg maakt transport naar het centrum van zuid naar noord en omgekeerd mogelijk.

Mogelijk is deze eerste concentratie van bewoning omwald: op een natuurlijke wijze door de Dender in het westen en verder door een kunstmatige wal. In die richting wijzen o.m. de forse uitbouw van enig verdedigingswerk ter hoogte van de twee bruggen en misschien ook de lokalisatie van het O.-L.-Vrouwhospitaal (ca. 1200) en het Sint-Janshospitaal (ca. 1200) op de linkeroever van de Dender buiten deze oorspronkelijke wal.

In de 13de eeuw is de bevolking van de stad zo toegenomen dat de tegenover liggende linkeroever van de Dender over zijn volledige alluviale vlakte en over een oppervlakte van ca. 3 km^2, of het dubbele van de oude bewoningskern op de Oudenberghelling, ingenomen wordt. Dit nieuwe areaal benadert nu een ovale vorm.

Binnen deze vorm wordt de stadsuitbreiding uitgezet in een dambordpatroon met loodrechte elkaar kruisende straten. De opvallendste tracés hierbij zijn twee grote verkeersassen: de parallel lopende oost-westassen vanaf het marktplein en vanaf de Brusselse Poort over de twee Denderbruggen en de eveneens parallel lopende noord-zuidassen vanaf de oost-westassen naar het zuiden. De meest oostelijke van die noord-zuidassen bereikt in de uiterste zuidpunt op de kaart de oude en kleine cirkelvormige site van de Hunnegemkerk/parochie.

Door de uitbreiding van de omwalling in de 13de eeuw leiden die parallelle wegen naar drie nieuwe stadspoorten: de Oudenaardse Poort op de weg naar Oudenaarde in het westen; de Lessense Poort in het zuiden op de weg naar Lessen en de Gentse Poort in het noordwesten op de weg naar Gent, Aalst en Ninove.

De bewoningsconcentratie haalt in dit nieuwe stadsdeel nooit het hoge peil van de dichtheid op de rechteroever van de Dender. Tussen de woonzones tekent Van Deventer zelfs in 1565 nog veel groene zones. Zelfs rond de oude romaanse Hunnegemkerk is de bewoning schaars en verspreid. De laaggelegen Fratersmeers, de Hunnegemmeersen en

de Rame in het zuidoosten van het ovaal zijn nooit bewoond en ook het grote Solleveld, het huidige Stationsplein, in het zuidwesten blijft agrarisch gebied.

De aangroei van de bevolking bestaat ongetwijfeld uit een groot aantal ambachtslieden, voor het merendeel textielarbeiders/wevers. Hun komst zorgt mee voor een sociale differentiatie in de bewoning, die, zoals recent onderzoek heeft uitgewezen, uitmondt in een concentratie van wevers in de noordoostelijke hoek van de stadsuitbreiding. Daar ook heeft het kapitaalkrachtige weversambacht al in de 1ste helft van de 13de eeuw een eigen bidplaats, de Sinte-Katelijnekerk, annex kerkhof. Leden uit de hogere sociale klassen daarentegen wonen bij voorkeur in de oude stad op de meer leefbare Oudenberghelling. In die stadsuitbreiding ontstaan verder ook met de stichting van het O.-L.-Vrouwhospitaal (ca. 1200) en het begijnhof van Sinte-Margareta (ca. 1240) de eerste sociaal-religieuze voorzieningen.

Een grafelijke cijnslijst uit 1374, op perkament, in gotische unciaalletters en met rode kleur gehoogd, beschrijft met alle straatnamen en in logische orde het stadscentrum, zoals Van Deventer het ca. 200 jaar later tekent en zoals het sindsdien omzeggens ongewijzigd, behalve in zijn moderne voorstedelijke agglomeratie, tot ons is gekomen. De opvallendste vaststelling daarbij is dat de kopiist van het grafelijke document bijna 320 jaar na het impuls tot stadsvorming door Boudewijn VI nog altijd duidelijk de groeifasen van de stad vastlegt en de straten uit de eerste stadsvorming op de helling van de Oudenberg, de oude stad of *doude poort*, onderscheidt van de stadsuitbreiding in de vlakte op de linkeroever van de Dender, de nieuwe stad of *de nuwe poort*.

In 1374 is de ontwikkeling van de stad derhalve voltrokken, op de latere inplanting na van enkele nieuwe, vooral religieuze, entiteiten en bijna uitsluitend in de nieuwe stad: de fraters/broeders van het Gemene Leven in het Sint-Janshospitaal (1392) voor sociale opvang en onderwijs, de geschoeide karmelieten (1466) in de voormalige (grafelijke ?) burcht en in de oude stad de grauwzusters (1500).

Geraardsbergen is dan uitgegroeid tot een volwaardig stedelijk gebied met een verscheidenheid aan diverse functies, vooral in de secundaire en tertiaire sectoren: een politiek centrum met een, zoals ook onlangs aangetoond bijwijlen verrassend democratisch bestuur; een economisch centrum van textiel- en lederproductie met een marktplaats; een religieus centrum met het seculiere dekenaat en de reguliere Sint-Adriaansabdij en een centrum van gezondheidszorg en onderwijs in de hospitalen en de abdij.

Het is verder veel betekenend dat de grondige verwoesting van de stad tijdens twee grote Gentse 'burgeroorlogen' op 7 juli 1381 en op 16 april 1452 de morfologie ervan niet heeft gewijzigd.
Tot zover dit eerste en te koesteren resultaat van een veelbelovend historisch onderzoek.

UITGEBREIDE LECTUUR VAN DE PLATTEGRONDEN

Overheidsgebouwen

1. Schepenhuis

Het schepenhuis is door vier straten (Markt, Vredestraat en twee niet te benoemen straten/stegen) omgeven. Volgens de plattegronden is het gebouw niet groot, maar heeft het wel een leien dak. Op de drie kaarten is het zeer vaag weergegeven en er is geen vergelijking mogelijk met latere afbeeldingen, zoals we die op de schilderij van Joos De Momper (einde 16de eeuw) of het stadsgezicht van Sanderus (ca. 1641) wel kunnen zien. Mogen we hieruit afleiden dat het schepenhuis na de godsdienstoorlogen grondig werd verbouwd? Uit de stadsrekeningen blijkt alleszins dat het schepenhuis een van de meeste gerestaureerde gebouwen van de stad is geweest.

2. Pijntoren

Op de minuut staat langs de rechteroever van de Dender in de omgeving van de watermolens, in feite op een eilandje gelegen, een vrij hoog gebouw afgebeeld dat met een kleine toren afgedekt is. Die afbeelding komt niet voor op de bijkaart en is op de netkaart vrij vaag weergegeven. Nochtans betreft het een belangrijk gebouw dat in het ancien régime de pijntoren wordt genoemd. Volgens de molenkaart van 1616 bevat die toren drie verdiepingen met een trapgevel en lag daarachter de *schutterie*, de plaats waar leden van een schuttersgilde konden oefenen.

Kerken en kapellen

3. Hunnegemkerk

In het zuidelijkste deel van de stad, tegen de stadsmuur, is de Hunnegemkerk ingeplant. De kerk staat midden in een vierhoekig perceel grond dat met straten omgeven is. Rond de kerk staan er bijna geen woningen, wel in de verderop gelegen Lessensestraat en Pateelstraat.

Dit is verrassend, want algemeen neemt men aan dat vanuit deze locatie de stad zich in de 11de eeuw (1067/1070) heeft ontwikkeld. Volgens het 'stichtingsverhaal' van de stad is het immers Gerald/Gerold, naar de traditie de heer van Hunnegem, die aan Boudewijn VI, graaf van Vlaanderen, een stuk van zijn eigendom verkoopt om er een nieuwe stad op te richten. Wanneer in 1096 de benedictijnenabdij vanuit Dikkelvenne naar de stad wordt overgebracht, is de kerk van Hunnegem de hoofdkerk van de stad en de Sint-Lucaskerk, in de documenten benoemd als (*altare de*) *Geraldimonte*, een filiaal ervan. Beide kerken worden tevens geïncorporeerd in de Sint-Adriaansabdij. Niettemin heeft de stad zich eerst op de westelijke flank van de Oudenberg ontwikkeld en later, in de 13de eeuw, in de benedenstad. Ook dan blijft de omgeving van de Hunnegemkerk onbebouwd of zijn er althans in de 16de eeuw weinig of geen sporen van bewoning zichtbaar. Overigens is het merkwaardig dat er op de plattegronden in de omgeving van Hunnegem meer straten lopen dan dit nu het geval is. Zo is de Polderstraat/Kattestraat, in tegenstelling met vandaag, volledig tot de vestingmuur doorgetrokken, maar nog niet bebouwd.

De afbeelding van de Hunnegemkerk op de net- en de bijkaart verschilt met die van de minuut. Op de minuut is er een langwerpige zaalkerk te zien met een toren die niet in het midden staat, maar in het eerste deel van de kerk, terwijl het koor in zekere zin uitgewerkt lijkt. Dit alles is op de andere kaarten niet te merken. Hier is er een volwaardige westtoren, die zeer hoog lijkt in verhouding tot het schip van de kerk. Het schip is scherper afgelijnd, lijkt groter te zijn dan op de minuut en heeft een vlakke afsluiting. Nochtans beweren sommige auteurs dat er na de Zesjarige Oorlog (1379/1385) een veelhoekig koor werd gebouwd. Dat blijkt zeker niet uit de netkaart. Op de drie kaarten is er nog geen dwarsbeuk aangebracht. Die zal er, volgens de molenkaart van 1616, wel komen na de godsdienstoorlogen. De wijk zal met de komst van de zusters benedictinessen enkele jaren later, in 1624, een ware transformatie ondergaan. We kunnen besluiten dat de schets van de Hunnegemkerk op de minuut realistischer is dan die van de net- en de bijkaart.

4. Sinte-Katelijnekerk

De Sinte-Katelijnekerk ligt in het weverskwartier en is dan ook de kerk waar de wevers samenkomen en er hun belangen verdedigen. Volgens de tekening op de drie plattegronden is het een eenbeukige kerk met

een westtoren, die met leien bedekt is. In tegenstelling tot andere Geraardsbergse kerken is de buitengevel niet gewit.

De oudste attestatie van de kerk vinden we terug in een rentebrief van 1247, waarbij een zekere Zeger, pastoor van de stad, en Johannes, kapelaan van de kerk, als getuigen optreden. In 1515 wordt de kerk samen met de Sint-Bartholomeuskerk in de Sint-Adriaansabdij geïncorporeerd. Met de komst van de paters miniemen in 1623 wordt de oude kerk afgebroken en vervangen door een gebouw dat nu als de kollegekerk (1636) gekend is. De huidige toren zou gedeeltelijk kunnen teruggaan op de middeleeuwse kerk. Indien dit door archeologisch onderzoek kan bevestigd worden en indien wij mogen aannemen dat de tekening van Jacob van Deventer een juiste weergave van de toestand in 1565 is, dan stond de eerste kerk niet vóór maar achter de huidige toren. Merkwaardig is tenslotte dat de nabijgelegen Wijngaardstraat in 1565 vrijwel niet bewoond is.

5. Sint-Bartholomeuskerk

Aan de oostzijde van de Markt, niet ver verwijderd van de stadsvestingen, staat de Sint-Bartholomeuskerk, die zeker al in 1456 onder die naam vermeld wordt. Voordien sprak men steeds van de kapel van O.-L.-Vrouw ter Markt, genoemd naar de kapel die tegen de noordzijde van de kerk aanleunde. Eerst in de 16de en definitief in de 17de eeuw gingen alle parochierechten van de Sint-Lucaskerk over naar de Sint-Bartholomeuskerk, die overigens in 1515 de relieken van de heilige Bartholomeus van de kartuizers uit Sint-Martens-Lierde had gekregen.

Volgens de tekening heeft de vrij grote Sint-Bartholomeuskerk een dwarsbeuk en een vieringtoren. Het is niet uitgesloten dat de werken van het begin van de 16de eeuw betrekking hadden op de bouw van een dwarsbeuk. Dan ook moest de toren dringend hersteld worden. Hierbij deed de stad in 1541/1542 een krachtige financiële inspanning

6. Sint-Machariuskerk van het kasteel van de heren van Boelare

Rondom een bocht van de Dender en een weg ligt het kasteelcomplex van de heren van Boelare, waarvan de oorsprong wellicht teruggaat tot de 10de eeuw. Aan de noordwestzijde van het complex staat een eenbeukig kerkje met een westtoren. Ook dit kerkje is al met leien voorzien. Het kerkje, hoewel volgens een oorkonde van 1096 aan de Sint-Adriaansabdij geschonken, bleef niettemin als één van de weinige bidplaatsen in het Land van Aalst door de lokale heer gepatroneerd.

7. Parochiekerk van Overboelare

De kerk is op de minuut nogal ruw geschetst, maar op de netkaart beter gedetailleerd. Ook hier betreft het een eenbeukige kerk met een westtoren en bedekt met leien. De tekening laat vermoeden dat het een vrij zware westtoren is. Dit wordt overigens bevestigd door de afbeelding op de molenkaart van 1616, die bovendien grote steunberen laat zien. Vergelijken we die tekening met een afbeelding uit het midden van de 18de eeuw, dit is kort vóór de grote verbouwingen van de kerk, dan merkt men dat er op de westgevel nog slechts een kleine dakruiter staat en zeker geen zware toren. Ofwel heeft men die westtoren intussen afgebroken ofwel is die 18de - eeuwse afbeelding slechts een symbolische verwijzing naar de kerk en geen realistische weergave.

Kloosters en begijnhof

8. Sint-Adriaansabdij

De noord-oostelijke hoek van de stad, gelegen tussen enerzijds de Boelarepoort en de Brusselse Poort en anderzijds de Boelarestraat en de Abdijstraat, wordt overwegend ingenomen door de benedictijnenabdij. Op de hoek van beide straten staan er wel woonhuizen.

Het abdijcomplex wordt gedomineerd door de kerk, die in feite uit twee delen bestaat: het drieledige schip is de parochiekerk, die aan Sint-Lucas is toegewijd, terwijl de rest van de kerk (dwarsbeuken, koor, kooromgang en O.-L.-Vrouwkapel) de abdijkerk vormt. Dit deel is overigens groter dan het schip; vandaar dat de kerktoren, die op de kruising staat, niet in het midden van de kerk aanwezig is. Zoals bij de Hunnegemkerk is op de net- en de bijkaart de abdijkerk met rechte lijnen weergegeven, terwijl zij op de minuut eerder een ruwe schets is. Die schets geeft niettemin meer details weer. Zo zijn de dwarsbeuk en de O.-L.-Vrouwkapel, achter het koor, goed zichtbaar. Die kapel is eveneens merkbaar op de bijkaart, omdat de tekenaar het dak ervan lager plaatst dan dat van het koor.

Een tweede en nog belangrijker verschil betreft de andere abdijgebouwen. Op de netkaart lijkt de kerk geïsoleerd te staan van de andere gebouwen en is ze alleen aan de zuidzijde met een reeks gebouwen (de dienstgebouwen?) verbonden. Het pand en de conventsgebouwen, of wat er moet voor doorgaan, zijn volledig van de kerk gescheiden, wat bij de kloosterarchitectuur onmogelijk is. Op de minuut daarentegen sluit een groot deel van de abdijgebouwen rechtstreeks aan de kerk aan en

vormt alles één pand. In het verlengde van een van de conventsvleugels staan er nog gebouwen, die zeer waarschijnlijk het abtenkwartier omvatten. Voorts is het poortgebouw, dat toegang geeft tot de abdij, zeer goed merkbaar. Mede dankzij diverse vroegere studies over de abdijarchitectuur, mogen we besluiten dat de tekening op de minuut nauwkeuriger is dan die op de netkaart.

9. Kapel en klooster van de grauwzusters

Halfweg de Penitentenstraat liggen het klooster en de kapel van de grauwzusters, die zich ca. 1500 in Geraardsbergen komen vestigen. Zij blijven er tot ca. 1630 en worden dan vervangen door de zusters clarissen-urbanisten, die op hun beurt in 1651 opgevolgd worden door de penitenten-recollectinen. Vanaf de 16de eeuw worden de liturgische diensten er door minderbroeders verzorgd, die wat verderop in de richting van de Nieuwe Brug verblijven. Van die aanwezigheid getuigt nog steeds de naam van het Patersstraatje. In 1841 zullen de zusters clarissen–coletinnen zich aan de overzijde van de straat vestigen. Het vroegere klooster is immers al afgebroken, wanneer die zusters zich in Geraardsbergen komen vestigen.

De net- en de bijkaart zijn veel duidelijker dan de minuut. De kerk is een eenvoudige zaalkerk zonder dwarsbeuken, de muren zijn, althans volgens de netkaart, witgekalkt en de toren staat centraal. Volgens het stadsgezicht van Sanderus bestaat de kerk uit twee delen: een koor met een verlaagd dak en een schip met slechts twee traveeën. De netkaart toont aan dat dit kerkje rechtstreeks aan de Dender grenst, een ligging, die tot heel wat wateroverlast heeft geleid.

10. Kapel en klooster van de paters karmelieten

In de hoek tussen de Dender en de stadswal staat een eenbeukige kerk met een fronton aan de voorgevel en een kleine toren (dakruiter?) in het midden van de kerk. De kerk is niet gewit en met leien bedekt. De weergave op de minuut is vrij vaag in tegenstelling met de netkaart en de bijkaart. De paters karmelieten kunnen zich definitief in 1466 te Geraardsbergen vestigen op de plaats, die men als *Borght* aanduidt. Die burcht of het kasteel behoort toe aan de familie van der Gracht. Kort na de stichting van de stad (1067/1070) is het volgens sommige geschiedschrijvers de woning van Werenbold, de plaatselijke burggraaf van de stad en de vertegenwoordiger van de graaf aldaar. De eerste kerk, die kort na de stichting van het klooster o.l.v. van een pater karmeliet

uit Edingen wordt gebouwd, brandt in 1514 volledig af en wordt door een nieuwe, maar kleinere kerk vervangen. Zeer waarschijnlijk is die kerk op de plattegrond afgebeeld. V. Fris beweert, evenwel zonder bronvermelding, dat de kerk in 1547/1548 grondig werd verbouwd.

11. Sinte-Margaretabegijnhof

Het begijnhof situeert zich tussen de monding van de Oude/Kleine Dender en achter de huizen van de Grotestraat en de Wegvoeringstraat. Aan de noordzijde van het begijnhofcomplex loopt er nog een straatje, dat het verlengstuk is van een straat die vertrekt vanaf de Kollegestraat. Die straat werd in de 17de eeuw na de komst van de paters miniemen gesupprimeerd. De huisjes bevinden zich aan de buitenzijde van het perceel en midden het grote plein staat de kerk met wit gekalkte muren, althans volgens de netkaart, en een leiendak.

Zowel de huisjes van de begijnen als de Sinte-Margaretakerk zijn op de minuut zeer vaag weergegeven. Amper merkt men een blauw streepje dat de suggestie moet geven van een leien dak. De netkaart daarentegen geeft ons een beter beeld. De kerk is oostwaarts gericht en de toren staat ongeveer in het midden van de kerk; zij bevat geen dwarsbeuk. Dit beeld sluit goed aan met de voorstelling op het stadsgezicht van Sanderus, waar duidelijk blijkt dat de kerk uit vier traveeën bestaat.

De Commissie van de Godshuizen, die het gebouwencomplex na de Franse revolutie beheert, verkoopt het begijnhof in 1865 aan de stad, die het in 1880 afbreekt om er het jaar nadien een gemeenteschool te bouwen.

Ziekenhuizen

12. Sint-Janshospitaal (Sint-Janshuis)

Het Sint-Janshospitaal is even vaag weergegeven als het begijnhof. Het kleine hospitaal ligt tussen de Oude Dender/Kleine Dender en de Grote Dender en grenst aan de Grotestraat. Op de minuut en de netkaart is de kapel duidelijk te zien, terwijl de bijkaart goed illustreert hoe de kapel tussen de twee bruggen gelegen is en een westtoren bezit. Volgens de Sanderustekening van de stad is die toren vrij stevig gebouwd. Het hospitaal, dat oorspronkelijk buiten de eerste stadsmuur gelegen was, biedt onderdak aan arme en bejaarde vreemdelingen. In 1437 wordt een deel van het gebouwencomplex toegewezen aan de broeders van het Gemene Leven, die er het eerste Latijns college oprichten. In 1565

heeft het college onderdak gevonden in de Brugstraat en later op de Markt. Niettemin blijft men in de kapel van het Sint-Janshuis voor de studenten de mis lezen. In een latere fase wordt de kapel bediend door de confrérie van Sint-Marculfus en in de 19de eeuw wordt ze eigendom van het Bureel van Weldadigheid. Met de bouw van de Denderkaden verdwijnt definitief dit oude hospitaal.

13. O.-L.-Vrouwhospitaal

Aan de overzijde van de Grotestraat ligt het andere hospitaal, dat ca. 1200 wordt opgericht. Het complex omvat een stuk grond dat door vier straten is afgebakend. De kerk bevindt zich op de hoek van de huidige Grotestraat en de Gasthuisstraat. In tegenstelling tot de afbeelding op de minuut geeft de tekening op de twee andere kaarten wel duidelijk een leiendak weer. Ook hier zijn de muren wit gekalkt en staat de toren centraal. Deze hospitaalkapel wordt in 1761 afgebroken en vervangen door een nieuwe kapel.

14. Leprozenkapel

Volledig buiten de stadsmuren, op de splitsing van een van de belangrijkste toegangswegen van de stad, richting Gent, zijn de leprozen ondergebracht, die er ook een kapel bezitten. Deze kapel is in de bijkaart net niet meer opgenomen. Het is een kleine eenbeukige kapel met een westtoren. De gevels zijn niet gewit. De lazerij wordt voor de eerste maal vermeld in 1247. Wanneer er geen leprozen in de stad zijn, worden de inkomsten voor andere doeleinden gebruikt, zo o.m. voor de Latijnse school, wanneer die geleid wordt door zowel de stad als de benedictijnen (16de/18de eeuw). De laatste gebouwen verdwijnen op het einde van de 20ste eeuw, wanneer er een verbinding tot stand komt tussen de huidige Astridlaan en de Zonnebloemstraat.

Stadspoorten en vestingwerken

15 – 23. De oudste stadspoorten liggen oorspronkelijk aan de Oude en de Nieuwe Brug (15) van de Dender. Daarvan is alleen de poort aan de Nieuwe Brug (Wijngaardstraat) op de rechteroever van de Dender nog zichtbaar. Het blijkt qua volume een zeer groot gebouw te zijn. Dat wordt overigens bevestigd door het stadsgezicht van Sanderus. De twee hoektorens en het poortgebouw, dat zich over de ganse breedte van de straat bevindt, zijn zeer goed merkbaar (16). Volgens de minuut staat er ook een gebouw op linkeroever in de Denderstraat. Waarom het

poortgebouw aan de Oude Brug (Brugstraat) niet opgetekend is, blijft onduidelijk, want op het stadsgezicht van Sanderus is dat nog zeer goed merkbaar.

In de loop van de 13de en de 14de eeuw kent de stad een gevoelige expansie en verplaatst dan ook haar vestingmuren en toegangspoorten. De stad bezit nu zes poorten: de Boelarepoort (17), de Brusselse Poort/Overpoort (18), de Buizemontpoort/Putsemeinpoort (19), de Gentse Poort/Vlieguitpoort//Reeppoort (20), de Lessense Poort/ Hunnegempoort (21) en de Oudenaardse Poort/Dutsepoort (22). Allen staan zeer duidelijk op de kaarten afgebeeld.
Op regelmatige afstand omvatten de stadsmuren ook vooruitspringende kleinere torens die de controle op de vijand moet verhogen, de zogenoemde bolwerken. Volgens de minuut zijn er in totaal 33 torentjes maar volgens de netkaart zouden er 37 geweest zijn. Vooral tussen de Gentse Poort en de Boelarepoort zijn de verschillen groot. Archeologisch onderzoek moet uitsluitsel geven omtrent de juiste plaats van de bolwerken. Op bevel van de landvoogd wordt in 1578/1579 dagenlang gewerkt aan de versteviging van de poorten en de bolwerken. Alle poorten zijn in de loop van de 19de eeuw afgebroken. Detailonderzoek omtrent de bouw en de afbraak van de vestingmuur en de stadspoorten is evenwel nog nodig. Algemeen neemt men aan dat de zuil boven op de Oudenberg afkomstig is van de Lessense Poort. Opvallend is tenslotte dat de Dierkost (23), die tijdens belegeringen van de stad meermaals een grote rol speelt, niet geaccentueerd wordt. Hij lijkt er op een van de vele torens en bolwerken.

Molens

24. Watermolen aan de monding van de Oude/Kleine Dender

Op de netkaart en de minuut is het molenhuis vaag weergegeven. Alleen op de bijkaart is het molenrad goed zichtbaar. Het was oorspronkelijk een voldersmolen of een volmolen en later een slagmolen. In een volmolen worden geweven stoffen in volbakken aangestampt en omgewoeld in een vloeistofmengsel van vollersaarde en ontvettende en bijtende stoffen. Terecht werd hij ook 'stinkmolen' genoemd. De slagmolen is hier een watermolen die olie slaat. In de bronnen wordt hij soms ook smoutmolen genoemd. In tegenstelling tot de andere watermolens heeft de Sint-Adriaansabdij abdij die molen eerst in 1735 verworven.

25. Watermolens op de Grote Dender

De Sint-Adriaansabdij is in de loop van de 13de/15de eeuw in het bezit gekomen van de molens, die op de Grote Dender gelegen zijn nabij de Buizemontpoort en bij de Molenstraat.
Op die plaats staan er drie molens: twee ervan worden de molen van Viane en de Boelaremolen genoemd. De twee molens zijn in 1441 definitief aan de abdij toegewezen. In de 16de eeuw worden beide molens gebruikt om graan te malen. Dan ook zou men er een derde molen aan toegevoegd hebben, maar die is op de kaarten niet zichtbaar. Die derde molen dient om schors te malen. In 1500 bouwt de abdij in de omgeving van de drie molens een vierde molen om olie te stampen. Het molenrad is op de bijkaart goed zichtbaar, terwijl de twee andere kaarten alleen het molenhuis weergeven. Tevergeefs poogt de stad in 1548/1549 van de abdij toelating te bekomen om twee nieuwe windmolens in de omgeving van de stad te bouwen.

26 - 27. Watermolens aan de Dutse/Molenbeek bij de Oudenaardse Poort en de Gentse Poort

In diverse bronnen is er ook sprake van een molen op de Dutse/ Molenbeek, in de onmiddellijke nabijheid van de Oudenaardse Poort, maar die is alleen zichtbaar op de bijkaart en vaag op de minuut. De afbeelding op de bijkaart toont goed aan hoe het water van de stuwvijver de molen bevoorraadt. Hij wordt voor de eerste maal in een oorkonde van 1259 vermeld.

De twee molenraderen van de Vlieguitmolen aan de Gentse Poort zijn op de net- en de bijkaart goed zichtbaar. Ook op de Sanderustekening van de stad staan ze duidelijk afgebeeld. Zoals bij de vorige molen wordt ook deze molen door een grote stuwvijver gevoed. Vermits deze molens buiten de stadsmuren liggen, vermoeden wij dat die molens eigendom zijn van de heer van Boelare. Op een kaart van het begin van de 19de eeuw staan ze nog steeds getekend.

28. Windmolen

Op de oostelijke flank van de Oudenberg is een staakwindmolen weergegeven. Die wordt met goedkeuring van de heer van Boelare in 1248 door de Sint-Adriaansabdij opgetrokken. Volgens een molenkaart van 1782 en volgens E. Soens ligt de molen op het grondgebied van Onkerzele, maar de kadasterkaart van het midden van de 19de eeuw situeert hem op Geraardsbergs grondgebied (Sectie B, nrs. 1081 en

1082). Hij wordt op het einde van de 19de eeuw afgebroken.

Diversen

29. Kasteel van Boelare

Het kasteel is langs de vier zijden door grachten omgeven. De dienstgebouwen bevinden zich aan de oever van de Dender. Links van die gebouwen staat een afzonderlijk gebouw dat zeer waarschijnlijk het tolhuisje is. Via een vrij monumentaal poortgebouw kan men zich een toegang tot het kasteel verschaffen. Rechts van dit poortgebouw is er in die tijd een brug over de Dender, die via de Boelarepoort toegang verschaft tot de stad en de abdij, waarvan de heren de beschermers waren. Toen Van Deventer zijn plattegronden tekende, was Maria van Bouchoute dame van Boelare (1525/1563).

30. Oudenberg

Zowel in het ancien régime als vandaag speelt de Oudenberg een grote rol in het maatschappelijk leven van de Geraardsbergenaar. De top van de Oudenberg bevindt zich aan de oostzijde van de stad en is toegankelijk via kleine straten. Er is slechts één gebouw aanwezig, dat we zeer waarschijnlijk mogen vereenzelvigen met het huidige 'Hemelrijk'. Alleen op de netkaart is de top met bomen omringd. Wellicht zijn het de 28 linden en 3 kerselaars die er in 1551/1552 in opdracht van de stad geplant werden. Het is verwonderlijk dat er op geen van beide kaarten een gebouw, laat staan, een kapel te zien is. Nochtans is er in de bronnen zeker vanaf 1294, sprake van een kapel op de 'Hunnenberg' of Oudenberg. Ca. 1565 is die kapel al verdwenen. Het is slechts in 1639 dat de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij een nieuwe kapel laat oprichten die op haar beurt in 1906 grondig wordt verbouwd. Wel tekent Jacob van Deventer op de minuut een kruis of calvarie boven op de top van de berg. Feit is dat de stadsarbeiders in 1551/1552 dit omgewaaide kruis moeten rechttrekken en herstellen.

Ook alleen op de minuut staat er zeer duidelijk een grote vijver getekend. De trappen, die van de stad naar de top leiden en die een zo typisch beeld van de Oudenberg vormen, zijn niet opgetekend. Nochtans staan die wel op de kaart van J. Horenbault, die van 1596 dateert. Mogen we hieruit afleiden dat de trappen er gekomen zijn tussen de jaren 1560 en 1596, midden in de godsdienstoorlogen?

31. Huis Damman

Aan de overzijde van de Sint-Adriaansabdij tussen de Steenstraat en de Brusselsestraat staat er gebouw dat op de minuut vrij vaag is weergegeven, maar op de andere kaarten goed afgelijnd is. Zeer waarschijnlijk betreft het de woning van de familie Damman, die ook op het stadsgezicht door Sanderus is weergegeven.

32. Steenoven

In de bocht van de Grote Dender bij de laatste huizen in de Buizemontstraat aan de oude weg naar Lessen tekent van Deventer vlakbij de rivier op de linkeroever een roodgekleurde concentratie stippen. De stippen zijn het duidelijkst te onderscheiden op de bijkaart. Volgens de molenkaart van 1616 ligt daar de steenoven van de stad, waarvan de verpachting al in de oudst bewaarde stadsrekening van 1392/1393 wordt vernoemd.

33. Hoeve aan de kerk van Overboelare

Op de netkaart is er ten westen van de kerk van Overboelare duidelijk een vierkantshoeve merkbaar. De vraag is of die niet teruggaat naar een kasteel, dat later zijn naam aan de Kasteelstraat heeft gegeven.

STRAATNAMEN (met cursief de benaming ca. 1565)

Abdijstraat, *Kloosterstraat*.
Boelarestraat, *Geetstraat*.
Brugstraat, *Brugstraat*.
Buizemont(wijk), *Putsemein*.
Denderstraat, *Denderstraat*.
Gasthuisstraat, *Nederste Hunnegemstraat*.
Grotestraat, *Tussen Twee Bruggen* (deel 1 vanaf de Dender), *Gasthuisstraat* (deel 2), *Dutsstraat* (deel 3).
Kattestraat, *Paardenmarkt*.
Kollegestraat, *Straat voor de Sinte-Katelijnekapel*, *Eerste Sinte-Katelijnestraat*.
Lessensestraat, *Overste Hunnegemstraat*.
Markt, *Markt*.
Molenstraat, *Molenstraat*.
Nieuwstraat, *Nieuwstraat*.
Paterstraatje, *Hoefijzerstraatje*.
Plateelstraat, *Plateelstraat*.

Penitentenstraat, *Schoolstraat*.
Polderstraat, *Paardenmarktstraat*.
Vredestraat, *Peinstraat*.
Wijngaardstraat, *Sinte-Katelijnestraat*.
Steenstraat, *Steenstraat*.
Wegvoeringsstraat, *Verdillenstraat, Begijnenstraat*.
Zakkaai, *Zak*.

Marcel Cock
Pijlekaart 103
9506 Schendelbeke

Geert Van Bockstaele
Bevegemstraat 14
9620 Zottegem

LITERATUUR

BAUTERS P., *Van zadelsteen tot zetelkruier : tweeduizend jaar molens in Vlaanderen. 3 : Geïllustreerd molenwoordenboek*, Gent, 2002.

BLOCKMANS F., *De zoogenaamde stadskeure van Geeraardsbergen van tusschen 1067 en 1070, - Koninklijke Belgische Academie. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 106, 1941, p. 1-93.

Bouwen door de eeuwen heen : inventaris van het cultuurbezit in België : architectuur, deel n 1, Provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Aalst, Brussel, 1978, p. 267–354.

CD-ROM MIDDELNEDERLANDS. *Woordenboek en teksten*. Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Antwerpen, 1998.

COCK M.; VAN BOCKSTAELE G., *Sociale status en politieke macht : de Geraardsbergse oorkonders van 1381, - Het Land van Aalst*, 58, 2006, p. 245–267.

DE BROUWER J., *Molens in het Land van Aalst omstreeks 1575, - Het Land van Aalst*, 11, 1959, p. 189–213.

IDEM, *Demografische evolutie van het Land van Aalst*. Pro Civitate. Historische uitgaven, reeks in-8°, 18, Brussel, 1968.

DE CHOU F.; e.a., *Honderd jaar officieel onderwijs in Geraardsbergen. 1880–1980 : van gemeentelijk tot rijksonderwijs*, Geraardsbergen, 1980.

IDEM, *De penningkohieren als sociaal-economische bron : Geraardsbergen omstreeks 1571, - Gerardimontium*, 188, 2003, p. 9–28.

DE LEYE L.; PIETERAERENS M.; VAN KERCHOVE D., *De Sint-Catharinakerk van Geraardsbergen, een monument en zijn kunstschatten*, Gent, 2003.

DE PORTEMONT A., *Recherches historiques sur la ville de Grammont en Flandre*, Gent, 1870.

DE RO J., *Waterkracht versus mechanische drijfkracht, Evolutie van de watermolens in Geraardsbergen en deelgemeenten, - Gerardimontium*, 194, 2004, p. 13–29; 195, 2004, p. 11–23.

DE VOS G., *"Onser Liever Vrouwen" hospitaal van Geeraardsbergen, van zijne stichting tot na de Fransche omwenteling*, Geraardsbergen, 1903.

DE WOLF K., *Romaanse bouwkunst in het Land van Aalst, - Het Land van Aalst*, 60, 2008, p. 73–144.

DUVERGER G.; VANDENBUSSCHE – VAN DEN KERKHOVE C., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Oost-Vlaanderen, Kanton Geraardsbergen*, Brussel, 1975.

FRANCQ M., *Toponymie van Geraardsbergen tot 1600. Proefschrift Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte*, Gent, 1979.

FRIS V., *Geschiedenis van Geeraardsbergen*, Gent, 1911.

IDEM, *Uittreksels der stadsrekeningen van Geeraardsbergen van 1475 tot 1658, - Bulletijn der maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 20, 1912, p. 45-98.

IMBO G., *Het stadhuis van Geraardsbergen : geschiedenis en beschrijving, - Gerardimontium*, 138, 1995, p. 3–8; 139, 1995, p. 3–8; 140, 1995, p. 3–7.

MARIEN I., *Kroniek van Geraardsbergen, een vogelvlucht door het verleden*, Geraardsbergen, 2007.

PREVENIER W., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206). II. Uitgave*, - Koninklijke Academie van België, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Verzameling van de Akten der Belgische vorsten, 5, Brussel, 1964, nr. 215, p. 447-449.

RUELENS P., Grammont, - Altas des villes de la Belgique du XVIe siècle, par le géographe Jacques de Deventer, Brussel, 1908-1912.

SOENS E., *De abdij van Sint-Adriaan te Geeraardsbergen, haar pachthoven en molens*, Aalst, 1914.

SURDIACOURT D., *Evaluatie van de historische markt van Geraardsbergen aan de*

hand van een globaal beeld en 7 specifieke bouwwerken, Gent, 1978.

VAN BOCKSTAELE G., *De keure van Geraardsbergen (1067-1070), - Het Land van Aalst*, 46, 1994, p. 3-26.

IDEM, *Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen in woord en beeld. 1096–2002*, Geraardsbergen, 2002.

IDEM, *Geraardsbergen, Onze-Lieve-Vrouwhospitaal, - Architectuur van Belgische hospitalen*, Brussel, 2005, p. 18, 44 en 162 – 163.

IDEM, *De Hunnegemkerk in kaarten en plannen, - Het Land van Aalst*, 40, 1988, p. 221–232.

IDEM; VANDEN HERREWEGEN A.M.; DE COCK L., *Van scholaster tot principaal. Het Sint-Catharinacollege van Geraardsbergen en zijn voorgeschiedenis (1437 – 1989)*, Geraardsbergen, 1990.

VANDERMOTTEN C.; VERMOESEN F.; DE LANNOY W.; DE CORTE S., *Europese steden. Vergelijkende cartografie,- Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 53, 1999.

VANGASSEN H., *Geschiedenis van Ninove. Eerste Deel*, Ninove, 1949.

VAN KERCKHOVEN J., *De geschoeide karmelieten in het dal "Dal van Josaphat" te Geraardsbergen. 1466–1796*, Geraardsbergen, 1978.

IDEM, *Het heiligdom van Onze-Lieve-Vrouw op de Oudenberg te Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 1967.

VAN MINGROOT E., *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096), - Koninklijke Academie van België. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 153, 1987.

VAN TRIMPONT M., *Het land en de baronie Boelare*, Geraardsbergen, 1998.

IDEM, *De torens van het middeleeuwse Geraardsbergse stadhuis, - Gerardimontium*, 193, 2004, p. 24.

VAN WAESBERGHE J., *Gerardimontium sive altera imperialis Flandriae metropolis eiusque castellania*, Brussel, 1627.

Bijkaart Geraardsbergen: identificatie van de gebouwen

1. Schepenhuis
2. Pijntoren
3. Hunnegemkerk
4. Sinte-Katelijnekerk
5. Sint-Bartholomeuskerk
8. Sint-Adriaansabdij
9. Kapel en klooster grauwzusters
10. Kapel en klooster paters karmelieten
11. Sinte-Margaretabegijnhof
12. Sint-Janshospitaal
13. O.-L.-Vrouwhospitaal
15. Oude en Nieuwe Brug
16. Oud Poortgebouw
17. Boelarepoort
18. Brusselse Poort
19. Buizemontpoort
20. Gentse Poort
21. Lessense Poort
22. Oudenaardse Poort
23. Dierkost
24. Watermolen op de Kleine Dender
25. Watermolens op de Grote Dender
26. Watermolens aan de Oudenaardse Poort
27. Watermolen aan de Gentse Poort
31. Huis Damman
32. Steenoven

Netkaart Geraardsbergen: identificatie van de gebouwen in de periferie

6. Sint-Machariuskerk
7. Parochiekerk Overboelare
14. Leprozenkapel
28. Windmolen
29. Kasteel van Boelare
30. Oudenberg
33. Hoeve Overboelare

LIJST VAN DE BESCHERMENDE EN STEUNENDE LEDEN 2008

Beschermende leden

Brakel, De Lange Sylvain
Denderwindeke, Callebaut Antoine
Hofstade, Ondernemingen Jan De Nul
Meerbeke, Mattens - Duville William & Lut
Meerbeke, Smet - Blancke Robert
Merelbeke, Van Acker K. G.
Ninove, De Saedeleer Eric
Opwijk, De Cooman Gaston
Welle, De Loose-De Block Jos
Zottegem, Van Bockstaele Geert
Zottegem, Van Steenberghe Jacques

Steunende leden

Aalst, Bibliotheek St.-Jozefscollege
Aalst, Cherretté-De Block
Aalst De Vos Catharina
Aalst, D'Herdt Danny
Aalst, Eeman Rodolphe
Aalst, Geeroms Luc
Aalst, Haezaert Johan
Aalst, Mertens Luc
Aalst, Temmerman Willy
Aalst, Van De Maele G.
Aalst, Van Den Bremt-De Ridder
Aalst, Vernaeve Wilfried
Berlare, Thibau V.
Brussel, Courteaux Willy
Brussel, Galle Eliane
Denderleeuw, Couck Georges
Denderleeuw, De Ridder Marcel
Denderleeuw, Van Der Perre Wilfried
Denderwindeke, Vande Winkel Georges
Diest, Jacobs Roger
Elene, Janssens Joël
Erembodegem, Claus G.
Erembodegem, Daelman Marcel
Erembodegem, Van Bockstaele Marc
Geel, Tanghe Christine
Gent, De Latte Guido
Geraardsbergen, De Chou Freddy
Geraardsbergen, Janssens Johan
Geraardsbergen, Van Bockstaele Raf
Geraardsbergen, Van Der Maelen Pascal
Gijzegem, Vanderhaegen Joseph
Grimminge, Pauwels Et.
Hofstade, Lievens Johan
Hove, Van Bockstaele Paul
Kessel-Lo, De Mont Hans
Koksijde, Uyttendaele Roger
Kortenberg, Schollaert J.M.
Lede, Buys Jean-Claude
Lede, Caudron Freddy
Lede, Van Langenhoven Bart
Lieferinge, Cassimons Joseph
Meerbeke, De Dobbeleer Gustaaf
Meerbeke, De Maeseneer Jan
Meldert, Robijns Luc
Melle, Vander Poorten Philippe
Moerbeke, De Rijst Pierre
Nieuwerkerken, De Sloover Marcel
Ninove, Scheerlinck Hans
Ninove, Vande Winkel, Wouter
Ogy, Vanderpoorten Willy
Pollare, Van de Perre Dirk
Schendelbeke, Cock Marcel
Schoonaarde, Willems Hubert
Sint-Amandsberg, Timmermans Paul
Sint-Michiels, Hendrickx Dirk
St.-Gillis-Dendermonde, Cordemans Antoon
St.-Lievens-Esse, Van Langenhove Roger
Steenhuize, Van den Berghe Marc
Vorst-Brussel, Van Lil Elisabeth

Vernieuwing lidgeld en abonnement voor 2009

€ 17 gewoon lid - € 25 steunend lid - € 35 beschermend lid

te storten op rk. 393-0303276-46 van Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst

De lijst van steunende en beschermende leden wordt in nr. 4 van de jaargang afgedrukt.

Maak het ons administratief gemakkelijk. Stort onmiddellijk met het in hettijdschrifttoegevoegdoverschrijvingsformulierofschrijfelektronisch over op onze rekening. Het lidmaatschap wordt verondersteld door te lopen tenzij het schriftelijk, telefonisch of per e-mail wordt opgezegd. We danken alle leden voor hun trouw en de steunende en beschermende leden voor de extra-bijdrage.

Nieuwe leden voor 2009 kunnen de **Van Deventerplannen** bekomen aan dezelfde voorwaarden als de leden van 2008: één kaart gratis naar keuze (met Van Deventernummer) en een set van één of meer van de andere kaarten kan eenmalig gekocht worden tegen € 5 per kaartblad. De kaarten moeten wel zelf afgehaald worden of kunnen mits betaling van verzendingskosten worden opgestuurd. Neem hiertoe contact op met ons bestuurslid Marc Uyttersprot (liefst via email: uyttersprot.marc@skynet.be; zo nodig telefonisch op tel. 053 70 21 79).

De uitgave van de Van Deventerplattegronden is een voltreffer. Onze zestigste jaargang wordt groots afgesloten. Wij denken nu al aan de inhoud van jaargang 2009. Ook voor die jaargang streven we kwaliteit en variatie na. Een van onze volgende grote plannen is het belichten van de bouwaktiviteiten van de Gentse architect **Jan-Baptist Simoens** in het Land van Aalst, die in de tweede helft van de 18de eeuw zowel te Geraardsbergen, Grimminge, Ninove, Aalst en Leeuwergem belangrijke bouwwerken (kerken, abdijen, kastelen…) naliet. Hiertoe worden naast publicaties, ook excursies en mogelijk een tentoonstelling gepland.

We vermelden nogmaals dat we sinds 2008 gestart zijn met een **elektronische nieuwsbrief**. Deze is gratis en wordt verstuurd naar leden en niet-leden met belangstelling voor onze aktiviteiten. Een 100-tal personen tekenden al in. Het is voor ons een soepel en goedkoop middel om een mededeling of een aankondiging bij een breed publiek te verspreiden. Inschrijven kan op elk moment door het versturen van een lege email naar het emailadres landvanaalst@versateladsl.be met als onderwerp 'inschrijven'.

INHOUDSTAFEL – JAARGANG LX – 2008

Artikelen

D. VAN DE PERRE, Beeldhouwer Jacob De Coninck en zijn aandeel in het interieur van de Meerbeekse kerk 7-26

Ch. DE ZUTTER, De Boerenkrijg te Herzele en de letterkundige Pieter Johan Robyn. Aanslag van 3 Brumaire Jaar 7 (24 oktober 1798) 27-40

G. LIAGRE, Levenschets van Jan Bruggeman, stichter van de Protestantse Kerk te Aalst 41-53

R. VERMOESEN, Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst 54-63

G. VAN BOCKSTAELE, Jozef De Brouwer en *Het Land van Aalst* 64-72

K. DE WOLF, Romaanse bouwkunst in het Land van Aalst 73-144 (met losse kaart)

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Bibliografie van de geschiedenis van het Land van Aalst 2007 (met aanvullingen uit vorige jaren) 145-209

D. VAN DE PERRE, Het Aalsterse geslacht 'van Popperode', de graven van Vlaanderen en de Ninoofse abdij 210-216

G. VANDE WINKEL (red.), Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565) *(Brussel KB; Madrid BN)*
(met vijf losse kaartbladen in kleurendruk) 221-312

Voorwoord 223-224

G. VANDE WINKEL, Leven en werk van cartograaf Jacob van Deventer (1500/1505-1575) met bijzondere aandacht voor zijn

stadsplattegronden van Aalst, Ninove en Geraardsbergen 225-242

W. VERNAEVE, W. MERTENS, L. ROBIJNS, Aalst (Aelst) 243-266

D. VAN DE PERRE, G. VAN DE WINKEL, Ninove (Nieneve, Ninoven) 267-286

M. COCK, G. VAN BOCKSTAELE, Geraardsbergen (Geersberge, Geersberg, Grant mont) 287-315

Signalement

E. PUT en C. PEERSMAN, Inventaris van het archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove (met inbegrip van archieven van het leenhof Ten Berge te Woubrechtegem en de laathoven van de abdij van Ninove en Kattem) 1092-1796 (1812) 217-220

Mededelingen

Bij onze zestigste verjaardag 3-6

Lijst van de steunende en beschermende leden 2008 317

Vernieuwing van de abonnementen 318

Inhoudstafel Jaargang LX -2008 319-320

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5
Volledige jaargang: € 18

Niet alle jaargangen en nummers zijn nog in voorraad.

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Kaarten van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk:
- Horenhault (1596), 1988: € 24
- Sanderus, 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst

DE RIEMAECKER printing BVBA

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST – DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LX – 2008 – Nummer 4 – oktober-november-december

Van Deventernummer bij de kleurenuitgave op ware grootte
van vijf losse kaartbladen van de plattegronden van Aalst, Ninove (2) en Geraardsbergen (2).

Voorwoord 223-224 (3-4)

G. VANDE WINKEL
Leven en werk van cartograaf Jacob van Deventer 225-242 (5-22)

W. VERNAEVE, W. MERTENS, L. ROBIJNS
Aalst 243-266 (23-46)

D. VAN DE PERRE, G. VANDE WINKEL
Ninove 267-286 (47-66)

M. COCK, G. VAN BOCKSTAELE
Geraardsbergen 287-315 (67- 95)

Lijst van de beschermende en steunende leden 2008 317
Mededeling 318
Inhoudstafel Jaargang 2008 319-320

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare